

Caert Thresoor

De eerste wandkaart
van de Zeven
Provinciën uit 1651

Een Deventer
wereldkaart uit de
twaalfde of dertiende
eeuw

Kritiek op een
zeventiende-eeuwse
kaart van Romeins
Nederland

Een komische kaart van
een overstroming van
Walcheren in 1945

2013 - 32

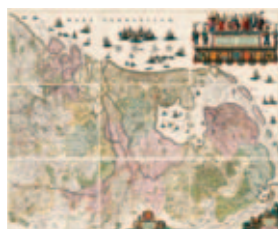
Tijdschrift voor de Geschiedenis van de Kartografie

Inhoud

- 3 Jan W.H. Werner
**De eerste wandkaart van de Zeven Provinciën uit 1651:
Als 'Stoel des Oorlogs' heruitgegeven bij Covens &
Mortier omstreeks 1740**
- 7 Minne Venema
**De Deventer mappa mundi uit de twaalfde of dertiende
eeuw**
- 11 Marco van Egmond & Kees Smit
**Kritiek op een zeventiende-eeuwse kaart van Romeins
Nederland: Een onbekende brief van Buchelius aan de
historicus Miraeus**
- 20 Peter van der Krogt
**Walcheren 1945: Een komische kaart van een
overstroming**
- 22 **Kaartcollecties in Nederland**
24 **Besprekingen**
28 **Varia**
30 **Literatuur**

Afbeelding omslag:

Detail eerste wandkaart van de
Zeven Provinciën uit 1651

CAERT-THRESOOR

Een uitgave van de Barent Langenes Stichting

Redactie

Dr Henk Deys, Capt. Hans Kok, drs Sjoerd de Meer, dr Ferjan Ormeling,
drs Martijn Storms, Gijs Boink, Erik Walsmit, drs Marleen Smit.
Correctie summaries: Francis Herbert (Londen).

Internet

<http://www.caert-thresoor.nl> (volledige jaargangen tot en met 2009; inhoud
en samenvattingen vanaf 1982, aanwijzingen voor auteurs).

Secretariaat

G.G.J. Boink, p/a Nationaal Archief, Postbus 90520, 2595 LN Den Haag.
E-mail: redactie@caert-thresoor.nl

Barent Langenes Stichting

Secr.: J.D.A. Kok, Poelwaai 15, 2162 HA Lisse
ABN Amro te Lisse - rek.nr.: 40.85.79.447

Abonnementen en administratie

Abonnementen (alleen per hele jaargang van vier nummers) € 30,00;
België € 32,00; Europa (zonder België) € 38,00; buiten Europa € 42,00.
Losse nummers € 8,00.

Betaling EU-landen middels bankoverschrijving. Overige landen via Paypal.
Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en bestellingen van
losse nummers aan: Administratie Caert-Thresoor, Mijerstraat 20, 2613 XM
Delft, administratie@caert-thresoor.nl
ABN AMRO te Lisse, rek.nr. 40.85.79.447
BIC: ABNANL2A; IBAN: NL19ABNA0408579447

ISSN 0167-4994

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na
schriftelijke toestemming van de redactie.

Advertentietarieven

Op aanvraag bij hekholland@gmail.com

De redactie dankt de onderstaande **Vrienden** van **Caert-Thresoor**

G. van Loon, Antwerpen

Peter van der Krogt, Delft

H. Kok, Lisse

Steef Lemmers, Lisse

M. Ostermann, Monnickendam

D. de Pagter, Telluride, USA

H.J. Verhoeff, Wassenaar

A. de Zeeuw, Zutphen

Sichting Historische Cartografie van de Nederlanden

Leen Helmink, Amersfoort, www.helmink.com

Iris Antique Globes and Maps and Restoration-Workshop
Paul Peters, Eerbeek, www.irisglobes.nl

Bubb Kuyper Auctions, Haarlem, www.bubbkuyper.com

MERCATOR

Achter Clarenburg 2

3511 JJ Utrecht - NL

Tel. 030-2321342

Bezoek op afspraak.

Dit jaar zal het tweehonderd jaar geleden zijn dat aan de Franse annexatie van ons land een einde kwam en het proces begon dat zou leiden tot de officiële oprichting van het Koninkrijk der Nederlanden in 1815. Tussen eind 1813 en begin 1815 zou de na achttien jaar teruggekeerde zoon van stadhouder Willem V en Wilhelmina van Pruisen, Willem Frederik, als soeverein vorst regeren over een gebied dat min of meer overeenkwam met de voormalige Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. In maart 1815 nam hij de titel Koning Willem I aan en was het 'Verenigd Koninkrijk der Nederlanden' een feit, met instemming van de grootmachten in West-Europa. In die periode werd de samenstelling afgerond van een fictieve atlas, nu berustend in de Bijzondere Collecties van de UvA, de negendelige *Atlas der Nederlanden*. De meer dan zeshonderd atlasbladen daarin laten in de vorm van overzichtskaarten en grote meerbladige wandkaarten de topografie van het Nederlandse landschap zien zoals dat in de voorgaande zeventiende en achttiende eeuw, tot en met de Franse tijd, in kaart was gebracht. De complete ontsluiting, papierrestauratie en digitalisering van de atlas in de afgelopen jaren maken het mogelijk om juist dit jaar een getrouw facsimile van de *Atlas der Neederlanden* te publiceren en in het laatste kwart van 2013 een tentoonstelling over het Nederlandse landschap, zoals dat te zien is op de kaarten van de atlas, in te richten. Ter gelegenheid van dit jubileumjaar wordt de omslag van deze jaargang van *Caert-Thresoor* gesierd door een detail van één van de imposante wandkaarten uit de *Atlas der Neederlanden*.¹

Drs. J.W.H. Werner is conservator kaarten en atlassen bij de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam.

Jan W.H. Werner

De eerste wandkaart van de Zeven Provinciën uit 1651 als 'Stoel des Oorlogs' heruitgegeven bij Covens & Mortier omstreeks 1740

In de tijd van de Republiek werden slechts drie wandkaarten – zij het in verschillende heruitgaven – van de Zeven Provinciën in druk gepubliceerd. Van de oude Zeventien Provinciën waren dat er veel meer: achttien. Van dat bijzondere drietal zijn er liefst twee in de *Atlas der Neederlanden* vertegenwoordigd. Uiteraard komt dit soort kaarten nog maar weinig voor omdat ze zeer populair, veel gebruikt en kwetsbaar waren. Deze, afkomstig uit band VI met de kaarten van Zeeland, is van dat drietal de vroegst bekende. In de laatste band van de atlas komen we de tweede, het unieke exemplaar van de wandkaart van Frederick de Wit (ca. 1630-1706) tegen, *Belgium Foederatum* uit ca. 1670. De derde, die omstreeks 1690 in zes bladen werd uitgegeven door Johannes de Ram, treffen we overigens in losbladige vorm elders in de Bijzondere Collecties aan.² Waarom deze negenbladige kaart in het deel Zeeland ondergebracht is kunnen we niet goed verklaren. Hij sluit in ieder

geval wel aan op de (eveneens minder voor de hand liggende) reeks kleinere kaarten van de Zeventien en Zeven Provinciën, waarmee de inhoud van deze zesde band van de atlas opent. Met het eerste kaartblad linksboven, van de Zeeuwse eilanden, lijken we even het begin gevonden te hebben van de beloofde kaarten van Zeeland, maar op een prettige manier wordt ons geduld nog even op de proef gesteld: er volgen eerst, van links naar rechts en zo van boven naar onder, de overige ingebonden acht bladen van deze wandkaart van de jonge Republiek.

De aanvankelijk titelloze kaart werd voor het eerst in 1651 in het licht gebracht door Cornelis Danckerts (1603-1656). Het enig bekende exemplaar daarvan treffen we aan in de *Klencke-atlas*, de door een handelsdelegatie onder leiding van Joan Klencke (1620-1672) aan de Engelse koning Charles II (1630-1685) geschonken reuzenatlas, nu in de British Library. Vervolgens drukte zijn zoon Dancker

1. Wandkaart van de Zeven Provinciën, oorspronkelijk een uitgave van Cornelis Danckerts uit 1651, heruitgave door Covens & Mortier, ca. 1740, deel uitmakend van de *Atlas der Nederlanden*

Danckerts (1634-1666) hem nog een keer in 1661 af. Voorbeelden daarvan vinden we in de twee andere reuzenatlassen, de *Atlas des grossen Kurfürsten* in Berlijn en de *Mecklenburg-atlas* in Rostock. Die tweede editie kennen we met de kop-titel: *Belgica Libera una cum urbibus et regionibus sociis et annexis*. Alsof hij al niet decoratief genoeg was, kon de kaart ook geleverd worden met aan weerszijden en onder twintig gezichten

op Nederlandse steden, waaronder weer een uitgebreide 'Beschryvinge der Vrye Vereenighde Nederlanden' werd geplakt, een typografische tekst van meer dan zeventuizend woorden, verspreid over zestien dicht bedrukte kolommen.³ Wijldopig worden daarin alle zeven provincies aan een encyclopedische beschouwing onderworpen.⁴ Alleen in de laatste kolom wordt nog kort aandacht besteed aan de Generaliteitslanden onder de kop:

'Geassocieerde lantschappen, steden, en anhorighe landen, stadt en Mayery van s'Hertogen-Bosch'.

De laatste verschijningsvorm van deze wandkaart, het hier afgebeelde exemplaar, draagt het impressum van de firma Covens & Mortier en heeft ook een nieuwe gegraveerde titel meegekregen in de cartouche midden onder: *Sedes belli of de stoel des oorlogs in den landen van Brabant, Gelderlandt, Kleef en Luyker-*

land &. [sic]. We treffen hierbij geen extra randversieringen meer aan, zoals bij de voorgaande derde editie van Nicolaas Visscher (1619-1679). Of dit alleen voor dit exemplaar geldt, dan wel opgaat voor de gehele uitgave van ca. 1740 is niet duidelijk. Met zijn uitbundige, opvallende cartouche rechtsboven en de kleinere decoraties onder blijft de kaart niettemin een uitzonderlijk fraai uiterlijk behouden, zeker wanneer hij ingekleurd werd, zoals bij dit exemplaar het geval is. De grote cartouche heeft twee 'etages'.

Bovenop de hoogste zien we in het midden de Zeven Provinciën, gesymboliseerd door de Nederlandse maagd, vrouwe Belgica, zittend op de leeuw, die zeven pijlen in zijn klauw vasthoudt. Verder zien we van links naar rechts gepersonifieerd: geloof (de vrouw met boek en stralenkrans), harmonie (man met harp), overvloed en vrede (vrouw met hoorn des overvloeds en olijftak), prudentie, wijsheid (vrouw met twee slangen), fortitudo, kracht (vrouw met zuil), handel (Hermes) en vrijheid (vrouw met de vrijheidshoed). Daaronder herkennen we van links naar rechts de vier stadhouders tot 1650: prins Willem I van Oranje (1533-1584), prins Maurits (1567-1625), prins Frederik Hendrik (1584-1647) en prins Willem II (1626-1650). De laatstgenoemde was net

een kaart van de Zeven Provinciën uit te geven, laat staan een wandkaart. De lay-out van vrijwel alle Zeven Provinciënkaarten vertoont een oriëntatie op het noorden. Voor de meerbladige wandkaarten is dat anders. Dat komt doordat hun concept afgeleid is van de voordien gebruikelijke wandkaarten van de Zeventien Provinciën, die overwegend een 'liggende' positie hadden. Zij bestonden vaak uit twaalf bladen. Door daarvan aan de linkerzijde daadwerkelijk of in gedachten drie bladen weg te laten kon de uitgever een kaart van de Zeven Provinciën bewerkstelligen. Bij atlaskaarten en andere éénbladskaarten van de Zeventien Provinciën was een dergelijke, gemakkelijk uit te voeren amputatie en metamorfose tot Zeven Provinciën natuurlijk onmogelijk en was een noord-

2. Het door Covens & Mortier toegevoegde cartouche

in november 1650 overleden, waarna het Eerste Stadhoudersloze Tijdperk (1650-1672) aanbrak. Zij worden elk door een cherubijntje boven hun hoofd gelauwerd. De Latijnse tekst bevat in dichtvorm een ode aan Nederland, de overwinning, de vrede en de Nassau's.

Men zou deze kaart van de Zeven Provinciën kunnen opvatten als een markante vredes-tegenhanger van de veel beroemdere grote 21-bladige wereldkaart van Joan Blaeu (ca. 1598-1673) uit 1648. Immers, gezien de inhoud van de tekst, de verheerlijking van de stadhouders en het overlijden van Willem II in 1650 zal de kaart al heel kort na de Vrede van Munster geconcipteerd zijn. Dat hij onverdiend veel minder bekend is komt vermoedelijk door zijn beperktere mondiale uitstraling en het minder baanbrekende karakter vergeleken met die iconische wereldkaart van 1648.

Het was in 1651, zo kort na de Vrede van Munster, nog iets heel nieuws om

oriëntatie voor een nieuw te ontwerpen kaart van de Republiek de meest voor de hand liggende keuze.

Nadat de Danckertsen de kaart hadden gebruikt kocht Nicolaas Visscher de koperplaten en gaf de kaart in 1667 opnieuw uit, de eerder vermelde derde editie. Hij veranderde er niet veel aan, maar voegde er ter actualisering wel de nieuwe trekvaarten aan toe, die het omringende land van Amsterdam in de decennia daaraan voorafgaand beter bereikbaar hadden gemaakt. Ook Amsterdam had zijn laatste uitbreiding erbij gekregen - weglaten daarvan zou ieder meteen opmerken. Hoe imposant en overtuigend de kaart ook aandoet, de afbeelding was omstreeks 1740, toen Covens & Mortier hem weer op de markt brachten, wel flink verouderd. Het kaartbeeld bleef, op de nieuwe toevoeging van het Pannerdens Kanaal na, vrijwel onveranderd en heel duidelijk uit het midden van de zeventiende eeuw dat-

eren, net voordat een reeks belangrijke nieuwe provinciekaarten hun stempel op het kartografisch beeld van geheel Nederland begon te drukken. Voor Zeeland missen we nog net de invloed van de Visscher-Romankaart die in 1654/55 verscheen. Hetzelfde geldt voor Overijssel, waarvan de belangwekkende kaart van Nicolaas ten Have (1604-1650) weliswaar in 1648 gepubliceerd werd, maar waarvan de verbeteringen nog net niet verwerkt zijn in deze kaart, om maar niet te spreken van het wat latere werk van Johannes Dou in Noord-Holland en de arbeid van Bernardus Schotanus in Friesland.

Covens & Mortier hebben dit kartografische monument in een heel andere 'setting', een totaal veranderd tijdsgewricht uitgegeven. Dat moet tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog zijn geweest, die tussen 1740 en 1748 woedde, goeddeels in de periferie van de Republiek en de Zuidelijke Nederlanden. Vandaar de titel *Sedes belli of stoel des oorlogs*. Zij wilden hiermee voor de nieuwsgierige toeschouwer het onrustige gebied aan de grenzen van de Republiek nogmaals in beeld brengen. Het enige op de kaart dat echt een relatie met die oorlog heeft is de in een andere hand gegraveerde legenda, rechts van de cartouche op blad h: 'Betekent ... de campementen en routens der geallieerden en Franse legers'. De firma gaf in deze periode diverse andere goedverkochte kaarten van de strijdtoneelen in Europa uit – vaak onder de Franse titel *'Théâtre de la guerre'*.

De Latijnse tekst in de cartouche bovenaan,⁵ die op de onvergelykbare situatie van negentig jaar eerder slaat, zal weinigen gedeerd hebben; snelheid en commercie gingen voor inhoud en accuratesse. De afbeeldingen van de stadhouders konden in deze periode (tijdens het tweede stadhoudersloze tijdperk, 1702-1747) kennelijk geen kwaad. Wellicht speelde zelfs bij het opnieuw uitgeven van deze fraaie kaart uit betere tijden ook al in de achttiende eeuw een vleugje nostalgia mee.

Noten

- 1 Deze bijdrage is een bewerking van het artikel bij deze kaart in het boek dat behoort bij de dit jaar bij Asia Maior/Atlas Maior te verschijnen facsimile-uitgave van de *Atlas der Neederlanden*. Zie <http://www.atlasderneederlanden.uva.nl/>.
- 2 OTM: HB-KZL 101.13.11 a-f.
- 3 Een afbeelding van de eerste uitgave, inclu-

sief koptitel, twintig stadsgezichten en zestien kolommen typografische tekst langs de onderzijde is te vinden in: H.A.M. van der Heijden en D.I. Blonk, 2005. *De kaart van de Republiek der VII Provinciën*. Alphen aan den Rijn: Canaletto/Repro Holland, pp. 66-67.

4 De tekst is integraal gepubliceerd in E. Klemp, *Kommentar zum Atlas des Grossen Kurfürsten*, pp. 107-118.

5 De tekst, zoals die vertaald in het Nederlands gepubliceerd is in Van der Heijden en Blonk, p. 68 luidt: 'Nederland, het land waarop de Berenhoeder vanuit de hoge koude hemel neerziet, waar de Rijn het land verlaat en waar de Maas zijn water uitgiet in de oceaan, ligt op de scheidslijn van het vasteland en van de zee. Het is een oord dat de vrede heeft hervonden. Eerst waart gij besmeurd met bloed, maar de zegekrans legde gij een heilzaam verband aan. Mars zelf had u het harde zwaard in de hand gegeven en de oorlogsgodin had in uw rangen gestaan. Blijvende vrede waarnaar gij door klinkende overwinningen zo lang hebt uitgezien, heeft onbeheerste woede van oorlogszuchtige geesten gekoeld. Leve de Nassau's. Onder uw leiding hebben de kloeke Nederlanders de overwinning behaald en de moed gehad de zeeën te doorkruisen en de grenzen te verleggen. Uit oorlog zijn verdragen, uit vijandschap is vrede geboren. Zij die door grootvader Willem met scherpe wapens zijn beschut, steken nu ten aanschouwen van de gelijknamige kleinzoon het zwaard in de schede. A.M.'.

Summary

From the 'Atlas der Neederlanden': the first wall-map of the Seven Provinces of 1651, re-issued as 'Stoel des Oorlogs' by Covens & Mortier (c. 1740) / Jan Werner

Two centuries ago the years 1813-1815 marked the genesis of the present Koninkrijk der Nederlanden (Kingdom of the Netherlands). That period also marks the birth and the final compilation of the *Atlas der Neederlanden*, a 9-volume composite atlas in the Special Collections of the University of Amsterdam. The volumes include over 600 various maps covering the topography of the country in the seventeenth, eighteenth and early nineteenth centuries. Commemorating this double bicentennial was a splendid inducement and opportunity for the restoration and digitization of the complete atlas, to publish a full facsimile edition, and to mount an exhibition at the end of 2013. That will be exactly 200 years after the French had left the country and the then future King Willem I set foot on Dutch ground again.

In support of this project *Caert-Thresoor's* 2013 cover features a decorative detail of one of the

many multi-sheet maps which are bound in the atlas. It concerns the Covens & Mortier re-issue of the 9-sheet map of the Republic of the Seven Provinces by Cornelis Danckerts. He published the map in 1651, a mere three years after the Treaty of Münster sanctioned the Republic's independence. Contrary to the many wall-maps made of the former Seventeen Provinces, only three such maps were produced of the new Republic. This one was the first, followed by a map by Frederick de Wit, *Belgium Foederatum*, of c. 1670, and another issued by Johannes de Ram in c. 1690 (Van der Heijden and Blonk, *De kaart van de Republiek der VII Provinciën 1615-1797*, nos. 7, 15, and 33 respectively). The only known copy of De Wit's map is included in one of the atlas volumes as well, a remarkable and noteworthy coincidence.

The first issue of the present wall-map is known to be included in the *Klencke Atlas* in the British Library; the second edition, by son Dancker Danckerts, is present in the other two giant atlases: the *Mecklenburg Atlas* in Rostock and the *Atlas des Grossen Kurfürsten* in Berlin. After Nicolaas Visscher published a third state of this decorative piece it was the firm of Covens & Mortier who sold this fourth and final state of the map. Presumably commemorating the 1648 treaty and the Republic's independence, this map might be considered to be a peace-counterpart of the monumental 21-sheet world map that was published by Joan Blaeu in 1648.

This historical context, also unveiled by the many decorative and symbolical references, hardly applied to the Covens & Mortier era. However, the new 'Stoel des Oorlogs' title and some minor changes were a poor attempt to bring it more or less up-to-date and fit it into the popular 'Théâtre de la guerre' category.

This map, like those in the giant atlases, is a good example of the few surviving cartographic treasures, meant to be mounted and hung on the wall, which owe their excellent state of preservation to having been well bound in atlas volumes.

Schematische weergave van de wereld

Drs M. Venema (1938)

was leraar klassieke talen en is nu vrijwilliger van de Stads- of Athenaeumbibliotheek te Deventer.

De Deventer mappa mundi uit de twaalfde of dertiende eeuw

1. De T-O kaart in het Deventer Sallustius' handschrift
(Stads- of Athenaeumbibliotheek te Deventer, signatuur: 11F 1 KL (foto H. Koopman))

een tekst en geven geen exacte locatie. Ook zijn ze meestal 'getekend' door de schrijver van een manuscript en niet door een kartograaf. Dit geldt voor ongeveer 900 van de 1100 bewaarde *mappae mundi*. Er zijn verschillende uitvoeringen, allemaal aangeduid met de term *mappa mundi*.⁸ Hiervan is de belangrijkste de zogenaamde T-O kaart. Kenmerk hiervan is de meetkundige uitvoering - wat echter niet betekent dat men zich de aarde plat voorstelde -: een cirkel met een ring er omheen, die de wereldzee voorstelt; de cirkel wordt in tweeën gedeeld door een horizontale balk, die aan- geeft: de rivier de Tanais (Don), Zwarte

Zee, Aegeïsche Zee, oostelijk deel van de Middellandse Zee en tenslotte de Nijl. De verticale balk is de Middellandse Zee. De bovenrand wijst vaak naar het oosten. De kaart is dus "georiënteerd". De symboliek is duidelijk: de T verwijst naar het kruis: in sommige kaarten zijn de uiteinden van de horizontale balk duidelijk schuin afgesneden, zoals met het uiteinde van zo'n balk soms wordt gedaan.⁹ In Azië is uiteraard Jeruzalem prominent aanwezig.¹⁰ De Bijbelse context is wel duidelijk, maar er is meer. Deze 'geritualiseerde' weergave verenigt in zich minstens twee oude elementen, die steeds weer opduiken: de puur sche-

A circular diagram representing the world, divided into three regions. The top half is labeled 'ASIA'. The bottom half is divided vertically into two equal quarters. The left quarter is labeled 'EUROPA' and the right quarter is labeled 'AFRICA'. The entire diagram is enclosed in a double-lined circular border.

2. Schema van een T-O kaart

De vorm

Isidorus van Sevilla (circa 560-636) gebruikte in zijn zeer omvangrijke encyclopedische werken (*De natura rerum* en *Etymologiarum sive originum libri XX*) al een T-O kaart, waarschijnlijk met de boven beschreven kenmerken. Dit schema (inclusief de afleidingen hiervan) is na hem meer dan 660 keer aangetroffen in allerlei geschriften. Voor zijn geografische kennis steunde hij op Christelijke schrijvers, zoals: Ambrosius, Augustinus, Cassiodorus en Orosius; én Romeinse bronnen zoals: Sallustius, Plinius de Oudere en Solinus.¹¹ Augustinus (354-430) heeft mogelijk invloed gehad op deze vorm van de T-O kaart door zijn duidelijke stellingname vóór de bolvorm van de aarde, waarvan hij zegt dat alleen onze kant van belang is, omdat de andere kant onbewoond moest zijn gezien de hete middenzone.¹² Daarna beschrijft hij een oude wereldkaart waarin wij onmiddellijk de T-O kaart herkennen: 'Asia' beslaat de helft en Europa en 'Africa', gescheiden door een zee, delen de andere helft.

Speciale aandacht voor 'Africa'

Sallustius was al in de oudheid beroemd om zijn stijl. Zijn werken werden ook door de ontwikkelde Christenen in Noord-Afrika veel gelezen. Daarna werd in middeleeuwse handschriften van zijn *Bellum Iugurthinum* vaak een kaart opgenomen van het T-O type. In ongeveer 60 handschriften zijn deze te vinden. De populariteit was kennelijk zo groot dat ze ook later — hoewel "Ptolemeische" kaarten toen ook al gebruikt werden —

nog voorkomen in 55 drukken verschenen tussen 1470 en 1500.¹³ Al deze Sallustius-kaarten hebben gemeen dat er meer gegevens in zijn verwerkt dan in T-O kaarten bij andere schrijvers.¹⁴ De kaart die hier wordt besproken behoort tot de uitgelezen groep met de meeste details. Deze zijn vaak aan te wijzen in de tekst van Sallustius. De oorlog tegen Iugurtha speelt zich af in Afrika (112-105 voor Chr.). Sallustius schrijft hierover in ongeveer 42 voor Chr. en begint dan ook met een inleiding over de geografie én over de vroegste bevolking. Hij begint met een mythe, die hier op neer komt dat de Fenicische Hercules (= Melcarth) met een leger naar Spanje was getrokken

Ook verder volgt het Afrikaanse deel vaak letterlijk de tekst van Sallustius wanneer het om dingen gaat die voor de (middeleeuwse) lezer interessant waren. Dit gedeelte is getekend op basis van een paar hoofdstukken, waarin hij de hoofdlijnen van Afrika schetst. Dit maakt het ons mogelijk een paar raadselachtige dingen te begrijpen én te ontcijferen. Daarover later meer. Ook hier is Augustinus mogelijk een trendsetter geweest. Hij was zeer gecharmeerd van de beschouwende gedeelten, waarin Sallustius de Romeinse geschiedenis kritisch en moraliserend benadert en als het ware op een hoger plan brengt.¹⁷ Zo'n beschouwend gedeelte, maar dan beperkt tot de geo-

3. Transcriptie van de T-O kaart in het Deventer Sallustius' handschrift door P.C.Molhuysen, 1852 (foto H. Koopman)

en daar sneuvelde. Zijn leger bestond onder andere uit Meden, Perzen en Armeniërs die zich vervolgens vestigden langs de randen van Afrika.¹⁵ Op sommige T-O kaarten staan inderdaad boven Mauritania vermeld: Armeni, Medi, Persae. Ook op de hier besproken kaart heeft dit gestaan, als wij de toenmalige bibliothecaris P.C. Molhuysen mogen geloven die in 1852 van de tekst op de kaart een transcriptie heeft gemaakt.¹⁶

grafie, is te vinden in de hoofdstukken 17-19. Wie een kaart van Afrika wilde maken beperkte zich tot deze capita. Op veel plaatsen is de huidige tekst vrijwel onleesbaar. De transcriptie uit 1852 bevat echter meer dan wij momenteel nog kunnen lezen.

De details.

Wat opvalt, is de schematische ordening van namen: in 'ASIA' zijn drie rijen met

namen : links die uit Klein-Azië; in het midden 14 namen uit Azië; rechts Egypte. In 'EUROPA' twee rijen, lopend van regel 15 tot en met 26. In 'AFRICA' zijn de rijen niet zo duidelijk, omdat hier een poging is gedaan de namen ten opzichte van elkaar op de 'juiste' plaats te zetten. In elk geval is dit het oudste deel en mogelijk daardoor niet zo strak geordend als bijvoorbeeld 'ASIA'. Wat momenteel nog leesbaar is volgt in onderstaande schematische weergave, door mij voorzien van regelnummers. Ook zijn de gebruikte afkortingen nu voluit geschreven. Bij het inbinden (rond 1900) is de linker rand deels onzichtbaar geworden, zodat SEP-TENTRIO is weggevallen.

A	B	C
	1 Paradisus	
	2 India	
3 Armenia	3 Parthia	
4 Bithinia	4 Assiria Media	
5 Frigia	5 Persia	
6 Galatina	6 Mesopotamia	
7 Lidia Carria	7 Chaldea	
8 Pamphilia Licia	8 Arabia	Egiptus Hic sunt
	9 Siria. in hac est Antiochia	civitates famo
	10 Fenetia	sissime Alexandria
	11 Palestina. In hac est Ascalonia	et nova Babilonia
	12 Samaria	
	13 Judea. in hac est Ierusalem	
14...Fl. Nicea civ. Bia(?) est	14 Galilea ASIA	Nilus fl(uvius)
Deze balk symboliseert: de Tanaïs(Don), Zwarte Zee, Egeïsche Zee, oostelijk deel v.Midd. Zee en de Nijl		
D	E	F
15 fluvius	15 Grecia.in hac sunt	15 Catabathmon
	16 civitates famose	Cyrene
	17 Constantinopolis	Sir Are Philenorum
	18 (Androphio) poli(o)	Leptis
	19 Thessalonica	tes
	20 EUROPA	AFFRICA
	21 napoli	
	22 Italia hic est Roma	Adrum(etum?)
	23	
	24	Medi Perse
	25 Ispania	Mauretania
	26	Gades

Toelichting bij een paar opvallende punten aan de hand van deze tweede transcriptie. (Vaak vervangt -i- de -y-; en e staat vaak voor ae. Soms is er verdubbeling van een medeklinker, zoals in Africa, een spelling die overigens op veel van deze kaarten voorkomt).

Africa

In dit segment wordt vaak letterlijk verwezen naar de tekst van Sallustius (vooral de capita 17-19). Voorbeelden hiervan zijn:

F15 Catabathmon. Hierover zegt Sallustius dat Afrika in het oosten loopt tot een aflopend plateau dat men Catabathmus noemt. Dit grenst aan Egypte.

Egypte hoorde dus niet tot Afrika en de Nijl vormde ook niet de grens. Deze lag ongeveer waar nu de grens is met Libië. Meer hierover bij C8.

F16 Cyrene: een Griekse kolonie, gesticht in 631 voor Chr. In 64 voor Chr. werd Cyrenaica een Romeinse provincie, maar de Griekse invloed bleef bestaan.

F15/16 loca exusta solis ardoribus (gebieden verzengd door de hitte van de zon): dit staat letterlijk zo bij Sallustius.¹⁸

F17: Sir vormt samen met tes in F19 het woord Sirtes (= Syrten). Dit zijn twee

verhaald dat ooit de Carthagers over het merendeel van Noord-Afrika regeerden, uitgezonderd Cyrene. Er was geen natuurlijke grens tussen beide volken; alleen een woestijn scheidde hen. Na vele grensoorlogen besloten zij dat van beide kanten een delegatie zou worden gestuurd en dat de grens zou worden bepaald door de plaats waar zij elkaar ontmoetten. De Carthaagse broers Philaenus legden een veel grotere afstand af dan hun tegenstanders. Deze accepteerden dit niet en stelden de gebroeders voor de keus: levend begraven worden op de plaats die ze nu hadden bereikt of accepteren dat hun tegenstanders hetzelfde lot trof, nadat zij zo ver waren gegaan als zij konden. De Philaeni offerden hun leven op en er werden twee altaren opgericht om hen te gedenken.

De twee vierkantjes geven de altaren aan. Ze zijn vrijwel op de juiste plaats getekend. In de eerste eeuwen na Chr. lag hier de grens tussen de Romeinse provincies Africa en Cyrenaica. Ook in de moderne tijd ligt hier de grens van invloedssferen. Toen de Italianen Libië bezetten, werd hier een triomfboog neergezet. Gaddafi brak deze weer af, om de eenheid van Libië te benadrukken.²¹

F22 Adrum(etum) = Hadrumetum. Ligt 100 km ten Z. van Carthago (had dus rechts van Carthago moeten staan). Deze stad steunde de Romeinen in de derde Punische oorlog en kreeg als beloning de positie van een vrije stad.

Europa

Dit onderdeel is slecht bedeed, met uitzondering van de Byzantijnse invloedssfeer. Mogelijk zag de maker hierin geen uitdaging omdat zijn publiek Europees was? De namen zijn hier vaak onleesbaar. Juist hier is veel slijtage opgetreden omdat dit de plaats was waar het boek werd vastgepakt.

E 18 Hier is in latere tijd geprobeerd de letters weer leesbaar te maken. Wat er nu staat, is onbegrijpelijk. Zou Amphipolis bedoeld zijn? Of Adrianopolis?

E 21 napoli is veel later toegevoegd.

Asia

Asia is op deze kaart het belangrijkste onderdeel. Hier is de opsomming zeer uitgebreid. Overeenkomstig de traditie die in de achtste eeuw opkwam is het accent komen te liggen op alles wat met Palestina te maken heeft, aangevuld met volken waarvan men de namen kende uit de Bijbel. In feite was dit dus voor iedere ontwikkelde lezer een bevestiging van

het vertrouwde beeld, met het Paradijs volgens de traditie, in het verre oosten. Opvallend is de alfabetische opsomming in Klein-Azië (A3-8).

Galatina (=Galatia) zou boven Bithinia moeten staan, maar is bewust verplaatst. Licia in A8 zou dan later zijn toegevoegd, omdat Licia in A7 niet goed leesbaar was? Het kan ook zijn toegevoegd omdat Licia en Pamphilia naast elkaar liggen. Dit duidt op kennis van zaken en dit kan weer wijzen op een latere ontwikkeling. Vanaf de tiende tot de elfde eeuw werd immers via contacten met Spanje ook meer bekend over dit deel van de Klassieke wereld. Als deze kennis aan te wijzen is in dit deel van de kaart, dan volgt daar uit dat het van late datum is en niet klakkeloos is overgenomen van oudere kaarten, wat vaak gebeurde (zoals in 'Africa'). De strakke ordening doet mij denken aan de invloed van het onderwijs, dat zeker vanaf de tiende eeuw tot grote bloei kwam.

A14 Op vergelijkbare kaarten staat hier: Tanais Fluvius. Nicea ligt in Bithynië (misschien aangeduid door *civ. Bia est*). Hier vonden het eerste en zevende concilie plaats (in 325 en 787).

B10 Fenetia: bedoeld is Fenicia/Phoenicia.

C8 Speciale aandacht verdient Egypte, dat hier, volgens de traditie van deze kaarten, tot Azië wordt gerekend. Dit leverde zo langzamerhand toch discussie op, want op een andere (dertiende-eeuwse) kaart is het in 'Asia' aangeduid met *VERA Egyptus* (het echte Egypte) en in 'Africa' met alleen *egyptus*.²² Verder is verrassend dat naast Alexandrië als "zeer beroemde stad" ook Nieuw Babylon wordt genoemd. Men zou als tweede stad verwachten: Heliopolis, omdat dit al sinds de Ptolemaeën een grote stad was. Omdat deze niet aan de Nijl lag hebben de Romeinen in 98 na Chr. een fort gebouwd aan de rivier: Nova Babylon. In 395 is dit nog eens vergroot. Vanuit deze kern groeide Oud-Cairo (alleen in noordelijke richting). In 641 is het fort met moeite door de Arabieren ingenomen. Het bleef daarna leeg en is korte tijd later door de Koptische kerk ingericht als residentie. In de elfde eeuw werd de zetel van de patriarch van Alexandrië hierheen verplaatst. Mogelijk heeft dit in Europa de aandacht getrokken.

Conclusie

Met het nodige voorbehoud zou de conclusie kunnen zijn dat deze bijzondere kaart ons in "AFRICA" iets vertelt over

wat men in de vroege middeleeuwen interessant vond: in navolging van Augustinus en zijn tijdgenoten: de mythen én de hoofdlijnen van de geografie van Noord-Afrika, zoals Sallustius deze schetst; In "EUROPA" domineert nog het Byzantijnse Rijk; en in "ASIA" is de groeiende kennis van de latere periode zichtbaar: de systematische opsomming doet denken aan de invloed van onderwijs.

Literatuur

- Augustinus, *De civitate Dei*, editie George McCracken [et al.], *The city of God against the pagans: in seven volumes* / Saint Augustine, Volume V. Cambridge, MA: Harvard University Press 1965.
- Bartelink, G. 2002. Augustinus en de klassieke auteurs in *Hermeneus* LXXIV: 103-112.
- Destombes, M. (red.) 1964. *Mappemondes, A.D. 1200 – 1500*. Amsterdam: Israël.
- Koch, A.C.F. 1985. Van stads- tot Athenaeumbibliotheek in J.C. Bedaux e.a. *Stads- of Athenaeumbibliotheek Deventer 1560 - 1985*. Deventer: Stads- of Athenaeumbibliotheek.
- [Molhuysen, P.C.] 1852. Een wereldkaart uit den Middeleeuwen (sic) in: *Overijsselsche Almanak*, (10): 29-36.
- Pomponius Mela, editie A. Silberman, *Pomponius Mela, Chorographie*. Parijs: Société d'Édition "Les belles lettres" 1988.
- Rolfe, J.C. 1931. *Sallust, with an English translation* (The Loeb classical library, 116). London: Heinemann.
- Sallustius, Gaius Crispus, *De oorlog met Catilina, de oorlog met Jugurtha [...]*, vertaling door J.W. Meijer. Haarlem: Tjeenk Willink 1970.
- Woodward, David 1987. Medieval Mappaemundi in Harley, J.B. and David Woodward (ed.) 1987, *Cartography in prehistoric, ancient and medieval Europe and the Mediterranean*. Chicago: University of Chicago Press.

Noten

- 1 Signatuur: 11F 1 KL.. Voor de publicatie op internet zie: www.Athenaeumbibliotheek.nl. kies 'Topstukken', daarna Codex Sallustii, p. 6. De kaart kan daar in detail bekeken worden. Deze was oorspronkelijk op het voorste buitenblad getekend en daardoor erg gesleten. De ruimte op het achterste blad is opgevuld met o.a. een recept tegen kaalheid ('men neme drie manestrallen...')
- 2 Koch 1985, 59.
- 3 Destombes 1964. De Deventer kaart wordt besproken op p. 67 en afgebeeld op plaat E als voorbeeld van de groep kaarten met vijftig of meer 'locaties'.
- 4 Woodward 1987, 177-189.
- 5 Ibidem, 234-237.

- 6 Ibidem, 238-241. Nu in de Nationalbibliotheek in Wenen (Codex Vindobonensis 324).
- 7 Zie bijvoorbeeld Silberman 1988.
- 8 Woodward 1987, 283-305, vooral 295.
- 9 Ibidem, 344. figuur 18.47.
- 10 Ibidem, 342. Vooral in de 13e en 14e eeuw werd Jerusalem centraal geplaatst.
- 11 Ibidem, 301.
- 12 Augustinus, *De Civitate Dei*, XVI, 9 en XVI, 17.
- 13 Woodward 1987, 343.
- 14 Ibidem, 343 en ook bij Destombes 1964, 67. en de afbeelding op plaat E.
- 15 Meijer 1970, 110.
- 16 Molhuysen 1852, 29. Zie ook Woodward 1987, 344 (fig. 18.47) ook met Meden, Perzen en Armeniërs.
- 17 Bartelink 2002, 108.
- 18 Sallustius 19, 6.
- 19 Sallustius 19, 3.
- 20 Sallustius 79.
- 21 NRC 29 mrt 2011.
- 22 Woodward 1987, afb. 18.47. Hier is dus de discussie tijdelijk beslecht met een compromis.

Summary

The 12th/13th-century world map on the cover of a Sallustius manuscript in the Dutch town of Deventer / Minne Venema

This map is a *mappa mundi* of the familiar T-O class, dividing a circle into three 'continents': Asia, Africa and Europe. Yet it is exceptional in its own way. Drawn on the first leaf it was exposed to light and handling as it functioned as the cover of a parchment containing the *Bellum Jugurthinum* [The war against Jugurtha] of Sallustius. At first sight deciphering seems to be impossible, but modern photographic techniques prove helpful. Combined with a transcription made in 1852, most words - even some very enigmatic ones - can now be read. The number of 'names' is more than fifty and so this map was selected as an example in *Mappemondes A.D. 1200 – 1500: catalogue*, edited by M. Destombes (Amsterdam, 1964).

Taking a closer look at some peculiar names as 'Armeni', 'Medi' and 'Persae', quite surprisingly in the African section, it became evident that Sallustius is the source. In just three chapters his outline of the geography and early history contains the names and especially the myths that decided the choice made by the map's designer.

In the Early Middle Ages, even starting with Augustinus, the moralising and anecdotic parts of Sallustius were favourite, as shown on the map in the African section. By contrast the Asian section is schematic. Here the fruits of a 12th-century, school system are manifest. 'Nova Babilonia' in Egypt is also a late addition; built as a fortress by the Romans in 98 A.D. it was abandoned in 641. The Coptic patriarch transferred from Alexandria in the 11th century. In the European section Byzantium seems to dominate.

Briefwisselingen tussen geleerden speelden in het verleden een belangrijke rol bij het wetenschappelijke discours. Ook contemporaine kaarten bleken vaak onderwerp van discussie in de brieven van diverse wetenschappers. Eén van die brieven is rond 1630 geschreven door de Utrechtse oudheidkundige Arnoldus Buchelius (1565-1641). Hierin bekritiseert hij een toen pas verschenen historische kaart van de Nederlanden in de Romeinse tijd. Op die kaart werden voor het eerst de Romeinse wegen in ons land gereconstrueerd. Dit artikel behandelt de inhoud van Buchelius' kritiek en werpt licht op de toenmalige pogingen van geleerden om de onzekerheden rond de limes, de grens van het Romeinse rijk, op te lossen.

Rond het jaar 1500 was 'Romeins Nederland' nog terra incognita. Niemand vroeg zich af hoe ons land er in die tijd uitzag. De boeken van Tacitus over de Germanen en de Bataven lagen ongelezen in de kloosterbibliotheken. Het waren de Italiaanse humanisten die zich ervoor gingen interesseren, en de handschriften in druk uitgaven. Maar wat moesten de Nederlandse historici met plaatsnamen als 'Batavodurum', 'Grinnes', 'Vada' en 'Ar-

Dr. M. van Egmond (1969)

is als conservator kaarten, atlanten en gedrukte werken verbonden aan de Universiteitsbibliotheek Utrecht.

Dr. C.G.M. Smit (1936)

is Neerlandicus, oud-archiefmedewerker en online publicist van Buchelius-handschriften.

Marco van Egmond en Kees Smit

Kritiek op een zeventiende-eeuwse kaart van Romeins Nederland Een onbekende brief van Buchelius aan de historicus Mireaus

1. Historische kaart van Nederland in de Romeinse tijd, Arnoldus Buchelius in diens *Diarium*, ca. 1593-1600 (Utrecht UB, Ms. 798)

enacium'? Het veranderde, toen het *Itinerarium Antonini* bekend werd. In deze reisgids uit de derde eeuw – opnieuw gepubliceerd in Parijs in 1512 – staan, wat ons land betreft, vijf namen: 'Lugdunum', 'Albaniana', 'Traiectum', 'Mannaricium' en 'Carvo'. Daar kon men wel iets mee. 'Lugdunum' was natuurlijk Leiden (ook al was het in de middeleeuwen alleen de Latijnse naam voor Lyon!), 'Albaniana' was Alphen aan den Rijn en 'Traiectum' was in de middeleeuwen altijd de Latijnse naam voor Utrecht geweest. Zoals 'Noviomagus' dat steeds voor Nijmegen was, maar opvallend genoeg ontbreekt onze groot-

ste Romeinse stad in het *Itinerarium*. Naast de topografische vondsten werden er in de zestiende eeuw ook steeds meer bodenvondsten gedaan, stenen met inscripties, munten, overal langs de Rijn. Tegelijk groeide de interesse voor de Bataven, die door Tacitus werden bewonderd als dappere bondgenoten. Hun opstand tegen de Romeinen werd weer gezien als een parallel met het contemporaine verzet tegen Spanje. Een belangrijk twistpunt werd de vraag waar het Eiland van de Bataven precies lag, want steeds meer steden wilden daar, op dat historische gebied, gelokaliseerd worden.

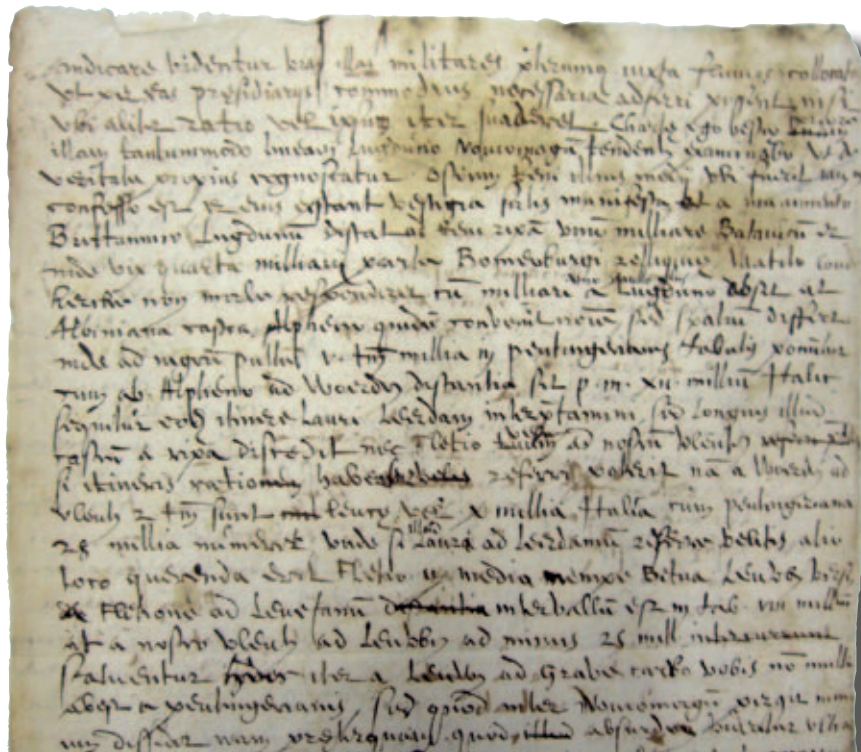
De 'ontdekking' van de Peutingerkaart

Toen, aan het eind van de zestiende eeuw, kwam de Peutingerkaart in beeld met een aantal nieuwe plaatsnamen. Deze schematische 'kaart' was in de dertiende eeuw naar een Romeins origineel gekopieerd, en kwam later in handen van Konrad Peutinger (1465-1547). Maar het was Marcus Welser (1558-1614) die als eerste de kaart bestudeerde en de waarde ervan inzag. Hij stuurde een kopie naar de kaartmaker Abraham Ortelius (1527-1598) in Antwerpen, om het bij de uitgeverij van Plantijn uit te geven. Ortelius stierf echter op 29 juni 1598 voor hij het werk kon afmaken. Johannes I Moretus (1543-1610) bracht uiteindelijk de kaart op de markt in december 1598.¹ De eerste die de 'Nederlandse' namen aan de Romeinse probeerde te koppelen, was Philippus Cluverius (1580-1622), de Leidse hoogleraar. Hij gaf in 1616 zijn *Germaniae antiquae libri tres* uit, in een kloeki band. Op verzoek van Marcus Welser (Velsesus) publiceerde de kaartmaker Petrus Bertius in zijn *Theatrum geographiae veteris* (Amsterdam, 1619) een wetenschappelijke uitgave, met commentaar van Velsesus zelf.

Nederlandse historici en geografen kregen opeens volkomen nieuwe gegevens over ons land in de Romeinse tijd rond het jaar 400. Op de historische kaart van Petrus Divaeus uit Mechelen (in *De Galliae Belgicae Antiquitatibus Liber I*, 1584) zien we 'Lugdunum', 'Trajectum', 'Batavodurum', 'Grinnes', 'Vada', 'Arenacum' en 'Noviomagus'. Die van Ortelius, *Belgii veteris typus* (1584, nieuwe uitgave 1594/95), heeft dezelfde namen, maar ook 'Mannaricium'.² Deze plaats en ook 'Traiectum' ontbreken op de Peutingerkaart, die voor dit traject weer een aantal andere plaatsen noemt, maar ook nog een tweede route door de Betuwe aangeeft.³

De brief van Buchelius

Op de keerzijde van de kaart van *Hannoniae* in Ortelius' *Theatrum*, in een latere editie, vermeldt Moretus de 'Chemins de Brunehault'.⁴ Dit waren de Romeinse wegen in Gallië, later hersteld door Brunhilde, koningin van Austrasië. De oorspronkelijke kaart van bisschop Robert Ceneau, uit 1557, werd in 1633 opnieuw uitgegeven door Pierre Verbist, met een beschrijving van Aubertus Miraeus (1573-1640).⁵ Deze kaart was gebaseerd op gegevens uit de zesde eeuw. Miraeus was een Antwerpse kanunnik en historicus, die heel veel publiceerde, vooral op kerkhistorisch gebied.

2. Brief van Buchelius aan Miraeus, 1630 of later, detail 1r (Utrecht HUA, toegang nr. 544, Verzameling Adriaan van Winssen, heer van Hoenkoop, inv. nr. 16, stuk nr. 16).

Van Miraeus' kaart en de losse beschrijving zijn maar heel weinig exemplaren bewaard gebleven, en het is de vraag of die in zijn tijd veel indruk maakten.

Wie er echter wél op reageerde, was de Utrechtse historicus en 'oudheidkundige' Arnoldus Buchelius, die zich vooral bezighield met het middeleeuwse Utrecht. Hij interesseerde zich echter ook voor de Romeinse tijd. Hij was in zijn jonge jaren zelfs langs de limes in de omgeving van Utrecht op zoek gegaan naar restanten uit die eeuwen. Tevens tekende hij rond 1595 een ingekleurde kaart van 'Romeins Nederland', gebaseerd op die van Ortelius uit 1584 (zie afbeelding 1).

In het debat over de limes in de Noordelijke Nederlanden speelde ook Buchelius een rol van betekenis. In de bewuste brief van rond 1630 gaat het vooral over de juistheid en de locatie van de Romeinse toponiemen en de heerwegen daartussen. De vrijwel onbekende brief betreft een kladversie van twee kantjes, zonder datum, geadresseerde of schrijver (zie afbeelding 2 en bijlage).⁶ De hand is die van Buchelius, zonder twijfel. Maar aan wie de brief was gericht en in welk jaar die was geschreven, dat bleef lang onduidelijk. De plaatsnamen waarop Buchelius reageert, kloppen met die in *Germaniae antiquae* van Cluverius uit 1616. Alleen is dat een uitvoerige beschrijving, niet echt een rijtje en bovendien staat het in de omgekeerde volgorde. Verder zijn er geen brieven van Buchelius aan Cluverius bekend, terwijl hij in deze

kladbrief wel naar brieven verwijst. Ook de plaatsnamen die Petrus Bertius in 1619 geeft, kloppen niet met die in de brief van Buchelius, en ook met Bertius had hij geen contact.

Bij nader inzien wijst alles erop, dat de brief aan Miraeus is gericht. Al in 1603 had Buchelius een brief aan Miraeus geschreven, als antwoord op een schrijven dat hij zojuist via 'de heer Strick' had gekregen.⁷ Miraeus had wat portretten van beroemde mannen meegestuurd, en aan Buchelius om gegevens gevraagd over Noord-Nederlandse bisschoppen en geleerden. Buchelius was heel blij met dit contact met Miraeus, maar er zijn verder geen brieven bewaard gebleven, tót 1632. In een brief van 26 januari 1632 schrijft Buchelius dat Gijsbert Lap van Waveren hem een brief heeft overhandigd, zodat hij weer gerustgesteld is.⁸ Hij stuurt nu weer zes of zeven oorkonden, en wil Miraeus graag helpen een volgend oorkondeboek (dat zou het vijfde geworden zijn) samen te stellen.

In de ongedateerde en in het Latijn geschreven kladbrief moppert Buchelius op Miraeus die het briefcontact verbroken heeft, ondanks een bemiddelende rol van achtereenvolgens Hendrik Strick, Lap van Waveren en jonker Daniel de Ridder.⁹ Strick, die in een brief van 1633 aan Miraeus genoemd wordt, en Lap, een grote vriend van Buchelius, die regelmatig naar het Zuiden ging, hadden Miraeus in Brussel opgezocht. Dan komt hij eindelijk ter zake.

3. Kaart van de Lage Landen in de Romeinse tijd, Aubertus Miraeus, 1633 (Atlas Iprensis).

De Peutingerkaart als bron

De kaart van het oude Nederland, die de in de brief niet bij name genoemde Miraeus heeft uitgegeven, vindt Buchelius te verkiezen boven die van Ortelius. Maar omdat Miraeus (te) veel ontleend heeft aan de Peutingerkaart, waarvan een deel op Batavië betrekking heeft, heeft Buchelius toch ook kritiek:

(Vertaald:) 'Echt, de auteur van de Peutingerkaart lijkt me geen goede historicus en ook geen nauwkeurige geograaf, alles op deze kaart is verward en door elkaar gegooid.'

En dan vertelt hij over de door zichzelf opgedane kennis van de limes. Hij weet waar hij over praat:

'Er lopen twee militaire wegen door het eiland Batavië van Leiden naar Nijmegen. Ik heb de sporen van de eerste gevonden langs de oever van de Rijn, waar de naam van die rivier nog bestaat. Bij de oever waren castella geplaatst, voorzien van een gar-

nizoen tegen vijandelijke invallen, ter bescherming van de limes, de grens van het Romeinse rijk. Immers, vanaf de monding bij Katwijk, waar ik me nog kan herinneren dat ik de resten van het Romeinse castrum heb gezien, zijn die nu door de golven van de zee afgebroken en met zand bedekt. Van daar gaat men naar Leiden, en niet ver weg ligt naar men meent het praetorium van Roomburg van Agrippina, dan naar Alpu[m], dat is Alphen, Zwammerdam, men vermoedt Woerden, Vleuten, Hoge Woerd, Utrecht, Vechten, Dorestad.¹⁰ Bij al deze plaatsen zijn er langs de middelste bedding van de Rijn Romeinse monumenten gevonden, munten van Nero, Domitianus, Traianus, Hadrianus, de Antonini en anderen. Platte [en] holle dakpannen met Romeinse letters erin gestempeld: EX. GER. INF. LEG. XXX. VIC.¹¹ Daarnaast zijn er brokken aardewerk gevonden, van allerlei vorm, waar op de onderkant de namen van de

pottenbakkers met Romeinse letters staan. Dit zijn stukjes bewijs van die Romeinse wegen, het merendeel gelegen langs rivieren, zodat hierlangs gemakkelijk al het noodzakelijke naar de garnizoenen vervoerd kon worden, behalve waar het gezonde verstand of de route zelf het raadzaam maakte, het op een andere manier te doen.'

De Romeinse heerwegen op Miraeus' kaart en plano

De kaart waar Buchelius vervolgens naar verwijst, is waarschijnlijk *Galliae Belgicae sub Imp. Romanis et Viarum in ea militarium typus* ('Kaart van Belgisch Gallië onder de Romeinse keizers en van de heerwegen in dat gebied'). Deze kaart van de Nederlanden door Miraeus was uitgegeven bij de Antwerpse uitgever Petrus Verbist of Pierre Verbist (ca. 1605-1693, zie afbeelding 3). Van de kaart, de vroegste waarop de Romeinse wegen gereconstrueerd zijn, kennen we alleen een uitgave uit 1633.

Bij de kaart hoort een uitvoerige verklaring, een plano uit hetzelfde jaar: *Romanorum viæ militares per Galliam Belgicam* (zie afbeelding 4).¹² Op die plano vermeldt Miraeus eerst de vanouds bekende plaatsnamen uit het *Itinerarium* van Antoninus, met de volgens hem huidige namen cursief, onder andere:

'Lugduno [...] Albinianæ, *Alfen* vicus, Traiectus Rheni, *Vtrecht*; Manriacum, *Maurich* vicus ad Rhenum. Carvo *Grave* Cluverio, *Reynecom* alijs; Arenacum sive Arenacium, *Arnhem* [...].'

Vervolgens de toponiemen langs de heerwegen uit de betrekkelijk nieuw ontdekte Peutingerkaart, beginnend bij de Rijnmond:

'Lugdunum Batavorum, *Leyden*; Prætorium Agrippinæ, *Roomburg*; Matilo, *Coudekercke* vicus; Albinianæ *Alfen* vicus; Niger pullus, *VVoerden*, opidum Hollandiæ; Lauri, *Lerdam* opidum Hollandiæ; Fletio, *Fleeten* seu *Vluten*, vicus inter Traiectum Rheni & Woerdam; Leuæ fanum, *Leuven*; vicus; Carvo, *Grave* opidum ad Mosam; Castra Herculis, *Erkelens* opidum ditionis Gelricæ; Noviomagus, *Nimmegen* [...].'

Van 'Lugdunum' tot 'Fletio' (bij 'Traiectum' dat niet op de Peutingerkaart staat) is alles vrij eenvoudig (zie afbeelding 5). Hier volgt Miraeus de limes langs de Oude Rijn, die op zijn kaart verder gaat langs de Kromme Rijn en de Bovenrijn tot 'Arenacum' (Arnhem) en nog verder tot 'Colonia Traiana'. Op dat punt komt deze weg samen met een meer zuidelijke, die vanaf 'Lugdunum' door de Betuwe loopt.

Een eerdere staat van de kaart?

Aan die zuidelijke weg liggen onder meer 'Lauri', 'Leuæ fanum', 'Noviomagus' en 'Castra Herculis'. 'Carvo' staat niet op de kaart en de volgorde van 'Nimmegen' en 'Erkelens' is in strijd met die van de lijst op de plano.

De zuidelijke route stelde Miraeus voor onoplosbare problemen, en Buchelius wees daar ondubbelzinnig op. 'Carvo' was volgens Cluverius de plaats Grave, maar volgens anderen 'Reynecom', zegt Miraeus. Noch 'Carvo' noch 'Reynecom', waar-

mee men mogelijk Renkum bedoelde, staat op zijn kaart. Evenmin als 'Erkelens', dat in Duitsland ter hoogte van Roermond ligt, ver van 'Castra Herculis' dat ergens bij Kleef gedacht werd.

Het relateren van Buchelius' opmerkingen aan de kaart van Miraeus is echter geen sinecure. Veel zaken stroken niet met het kaartbeeld en zijn moeilijk met elkaar in overeenstemming te brengen. Zo vermeldt Buchelius dat 'Lauri' (Leerdam) op de kaart van Miraeus deel uitmaakt van de noorde-lijke route, terwijl deze plaats op het kaartbeeld zoals wij dat kennen toch echt langs de zuidelijke heerbaan ligt. En ook noemt Buchelius nog een route van Leeuwen naar Grave (Carvo), terwijl die laatste plaats zoals gezegd niet eens op Miraeus' kaart voorkomt!

Kan het zijn dat er een eerdere, nog onbekende staat of proefdruk van de kaart van Miraeus is geweest waarop de routes en toponiemen anders staan weergegeven? Daar heeft het alle schijn van. Bepaalde aanwijzingen lijken dit te bevestigen. Op de eerste plaats bestaat er een opsomming van Miraeus' publicaties in het tijdschrift *La Bibliophile Belge* uit 1845 en 1846. Hier wordt de kaart onder nummer 47 genoemd: 'Galliae Belgicae [...] Antv. 1630', maar ook met de toevoeging 'Item, Antv., 1633'.¹³ De kaart draagt in dit overzicht dus als eerste publicatiedatum 1630. Dat is ook het geval in een ander 19de-eeuws tijdschrift, de *Bulletins de l'Académie Royale des Sciences et Belles-Lettres de Bruxelles* uit 1836, dat

rept van 'Galliae Belgicae sub Imperatoribus Romanis [...], Ant., 1630, fol.'. ¹⁴

Indien sprake is van een eerste staat uit 1630, heeft Miraeus dan op grond van Buchelius' kritiek het kaartbeeld in 1633 misschien gewijzigd? Voor definitieve zekerheid hierover zal zo'n eerste staat natuurlijk een keer boven water moeten komen. Toch kan ook het kaartbeeld van 1633 al enig licht op de zaak werpen. Het wijzigen van een koperplaat laat namelijk vaak sporen na, die op de latere afdruk nog zichtbaar kunnen zijn. Het gedeelte van de Nederlandse delta op Miraeus' kaart vertoont wel degelijk dergelijke sporen (zie afbeelding 5). Het plaatssymbool bij 'Arenacum' heeft bijvoorbeeld eerst ten noorden van de Rijn gestaan. Verder zien we een slecht 'uitgeklopt' plaatssymbool ten noorden van 'Colonia Traiana' en staat ten zuidwesten van dit toponiem een symbool zonder naam (waarschijnlijk 'Carvo'). Ook in het gebied ten zuiden van 'Lugdunum' en 'Matilo' duiden restanten van de oorspronkelijke gravure op wijzigingen in de koperplaat. Of Buchelius' commentaar dit indirect veroorzaakt heeft, is de vraag. Maar dat Miraeus aan het kaartbeeld 'gerommeld' heeft, lijkt geen twijfel.

De kaart van Cluverius als bron

Wat betreft de toponiemen heeft Miraeus veel ontleend aan de Peutingerkaart. Het kaartbeeld zelf is deels gebaseerd op het werk van zijn grote voorloper Cluverius, de Leidse hoogleraar die in 1616 zijn al eerder gememoreerde *Germaniae an-*

5. Detail van de kaart van Miraeus, 1633. De rode pijlen tonen enkele plaatsen waar de oorspronkelijke gravure met zekerheid is gewijzigd (Atlas Iprensis).

◀ 4. Plano met beschrijvingen van de Romeinse heerwegen, *Romanorum viæ militares per Galliam Belgicam*, Aubertus Miraeus, 1633 (Utrecht UB, Pamflet UB 651 plano).

6. Kaart van Nederland in de Romeinse tijd in *Germaniæ antiqvæ libri tres*, Philippus Cluverius, 1616 (Utrecht UB, MAG: U fol 140).

tiquæ libri tres uitgaf. Dit werk bevat onder andere een historische kaart van het huidige Nederlandse grondgebied, *Scaldis Mosæ, ac Rheni* (zie afbeelding 6). De kaart van Miraeus is voor wat betreft de weergave van de Noordelijke Nederlanden gekopieerd naar die van Cluverius. Ook bij laatstgenoemde vinden we van 'Lugdunum' tot 'Trajectus' (die uitgang gebruikt Cluverius) dezelfde namen. Ook daar is 'Lauri' Leerdam, en ligt 'Castra Herculis' bij Kleef. Nu wordt tevens duidelijk dat Miraeus 'Carvo' wel een rond plaatssymbool op de kaart geeft, maar zonder naam. Het meest evident is de overeenkomst wel bij de Lek met op beide kaarten in identieke letters de omschrijving 'Alveus; in quem Civilis Rhenum effudit' (De bedding waarin Civilis de Rijn liet stromen). Miraeus zet er voor de duidelijkheid achter 'Lecca', want wat bij Buchelius in 1595 nog 'Fossa Corbulonis' heette, is de Lek. Cluverius en Miraeus nemen aan dat de Corbulogracht van Leiden zuidwaarts naar het Westland liep. Buchelius zelf vermeldde later, maar toch als één van de eersten, 'volgens sommigen was de oude Vliet een onderdeel van de gracht van Corbulo.'¹⁵

Cluverius heeft op zijn kaart geen Nederlandse plaatsnamen gegeven; alleen de locatie geeft aan welke plaats bedoeld is. In zijn beschrijving noemt Cluverius dezelfde hedendaagse plaatsen. Hij beredeneert die, en gebruikt daarbij de afstanden die Antoninus en de Peutingerkaart geven (*Liber II*, p. 182-187). Waar 'Castra Herculis' lag, durft Cluverius niet te zeggen. Miraeus denkt — alleen op grond van de oppervlakkige overeenkomst in de namen — aan 'Erkelens' in het hertogdom Gelre en ook Ortelius lijkt dat aan te nemen. Maar Buchelius dus niet.

Uit de duisternis?

Na Buchelius' laatste kritiek (u zit er 'hemelsbreed' naast), probeert hij het weer goed te maken: 'U hebt, voor zover het in de dikke duisternis van de oudheid mogelijk was, een nauwkeurige kaart getekend, maar in het toepassen van de namen lijkt het me, dat u soms het doel gemist hebt.' Buchelius benadrukt, dat hij eerlijk zijn mening geeft, met de bedoeling dat de kwestie nader bekeken wordt, want 'dan zullen wij tenslotte uit de duisternis tevoorschijn komen.' IJdele hoop,

want we zijn er vier eeuwen later nog steeds niet uit!

Noten

1. Zie over Ortelius en de Peutingerkaart: Talbert (2010), p. 19-25 en Meurer (1998), met name p. 157 en 158. Zie ook Van den Broecke (1996), nr. 227-230; Ibid. (2011), Ort227-Ort230. Voor een online database met namen, voorkomend op de Peutingerkaart: <http://www.cambridge.org/us/talbert/>. Zie ook de Romeinse routeplanner, die René Voorburg heeft ontwikkeld: <http://www.omnesviae.org/>.
2. Van den Broecke (1996), nr. 197 en 198; Ibid. (2011), Ort197 en Ort198; Van der Heijden (1998a), Kaart 28 en Kaart 42; Ibid. (1998b), p. 283-290.
3. Voor Albert Delahaye was dit aanleiding om in 'Noviomagus' Noyon te zien, en in 'Mannaricum' het Noord-Franse Merville, enzovoorts. Veel geloof vindt hij in Nederland niet, maar in feite hebben we nog steeds niet veel meer houvast dan men rond 1600 had. Zie: <http://web.inter.nl.net/hcc/Gbm.Delahaye/limes.htm>
4. Van den Broecke (1996), nr. 69; Ibid. (2011), Ort69.
5. Van der Heijden (1998a), Kaart 94a. Van der Heijden noemt één exemplaar in een particuliere atlas in België, de zogeheten Atlas Iprensis. Zie:

Van der Heijden (1995). Een ander exemplaar bevindt zich in Londen, British Library (Maps * 370.(1.)). De kaart wordt ook vermeld in Parijs, Archives Nationales de France, Catalogue général des cartes, plans et dessins d'architecture, Série NN/156/30 Notice 2208. De drie exemplaren dragen alle de datum 1633.

6. Het Utrechts Archief (HUA), toegang nr. 544, Verzameling Adriaan van Winssen, heer van Hoenkoop, inv. nr. 16, stuk nr. 16. De oude omschrijving in de inventaris is inmiddels verbeterd.

7. Utrecht UB, Hs 836, f. 174v-176r. Dit afschrift, in een kopieboek van Buchelius waar duidelijk 1603 onder de brief staat, wordt door Sandra Langereis abusievelijk gedateerd op 1633. Er is geen enkel verband met de andere brieven uit 1633. Buchelius benijdt de ongehuwde Miraeus, die veel vrije tijd heeft, terwijl hijzelf vrouw en gezin heeft. Hij had een eigen zoon en een oudere stiefzoon, maar die twee waren al vóór 1620 gestorven. Over Aubertus Miraeus (1573-1640), zie het Belgische *Nieuw Biografisch Woordenboek* 9, p. 535-538.

8. Utrecht UB, Hs 1053, f. 143r-144v, kopiebrief. Er is nog een originele brief van Miraeus aan Buchelius d.d. 20 maart 1632. Vergelijk Langereis (2001), p. 96.

9. Jonker Daniel de Ridder van Groenestein (Langbroek), heer van Rhijnestein (Cothen), was getrouwd met Isabella van Pallaes van de Sterre (HUA, Transporten en plechten 1643). Hij meldt eind oktober 1640 aan Buchelius de dood van Miraeus (Van Campen 1941, p. 113). Daniel en zijn vrouw woonden 's zomers op Rhijnestein, waarmee hij in 1647 beleend was, en liet het kasteel in 1680 na aan zijn zoon Dirk Jan. De familie De Ridder was katholiek gebleven. (Olde Meierink (1995), p. 377 en 206).

10. 'Inde Lugdunum nec longe Romeoburgum praetorium Agrippinae putant post Alpu[m], id est Albiniana, castra Niger Pullus, Woerden existimant, Fletio, Hoge Woerd, Traiectum, Vechten, Durstadium.' De plaatsnamen op zijn eigen kaart uit circa 1595 waren: 'Lugdunum', 'Albiniana', 'Traiectum' en 'Batavodurum'.

11. Het leger van Neder-Germanië, het zegevierende 30ste legioen.

12. Door Aubertus Miraeus, 'Antverpiæ apud Ioannem Cnobbarum 1633'. Exemplaar: Utrecht UB, Pamflet UB 651 plano. Worldcat (www.worldcat.org) noemt nog een exemplaar in de Bibliothèque nationale de France, GE DD-625 (7 Res). Zie: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55005246h>. Ook de catalogus van de Katholieke Universiteit Leuven noemt twee exemplaren: GBIB: Godegeleerdheid P J662 en idem: P949.3.093/Fo* MIRA Reru (deel van convoluut). De catalogusbeschrijving vermeldt tevens de bijbehorende kaart van Miraeus uit 1633, maar deze ontbreekt bij laatstgenoemd signatuur.

In 1633 heeft Miraeus nóg een drukwerkje van vier pagina's gepubliceerd dat bij zijn kaart hoorde: *Les grands chemins de l'Empire Romain, vulgairement dits chausees de Brunehault*, een beschrijving van de zeven Romeinse wegen die vanuit Bayen in Noord-Frankrijk naar alle richtingen lopen, gevolgd door een uitvoerige alfabetische lijst van de Latijnse plaatsnamen in Belgisch Gallië, met de moderne namen erbij, gedrukt bij Abraham Verhoeven, Antwerpen 1633. Exemplaar: Nijmegen UB, OD 428 c 406 nr. 6 (deel van convoluut). Zie ook het exemplaar in de Bibliothèque nationale de France, GE DD-625 (8 Res): <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55004752p>.

13. *La Bibliophile Belge* (1845), Tome II, p. 134-149 en (1846) Tome III, p. 253.

14. *Bulletins de l'Académie Royale des Sciences et Belles-Lettres de Bruxelles*, deel III, p. 74. Van der Aa geeft in zijn *Biographisch woordenboek der Nederlanden* (1869, Twaalfde deel, Tweede stuk, p. 882) een vergelijkbare referentie.

15. Buchelius, *Inscriptiones*, p. 96 (Utrecht UB, Hs 1648; zie ook de websites van de Universiteitsbibliotheek Utrecht en Het Utrechts Archief).

Literatuur

Broecke, M.P.R. van den (1996), *Ortelius Atlas Maps : an Illustrated Guide*. – 't Goy : HES, 1996. – 308 p.

— (2011), *Ortelius Atlas Maps : an Illustrated Guide*. – 2nd rev. ed. – Houten : Hes & de Graaf, 2011. – 708 p.

Campen, J.W.C. van (ed.) (1940), *Notae quotidianae van Aernout van Buchell*. – Utrecht : Kemink, 1940. – (Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap. Ser. 3 ; no. 70). – XVI, 163 p.

Cluver, Philipp (1616), *Philippi Clüverii Germaniae antiquae libri tres : opus post omnium curas elaboratissimum, tabulis geographicis, et imaginibus, priscum Germanorum cultum moresque referentibus, exornatum*. – Lugduni Batavorum : apud Lodovicum Elzevirium, 1616. – 3 dl. in 1 bd.

Colenbrander, B. (red.) (2005), *Limes atlas*. – Rotterdam : 010 Publishers, 2005. – 208 p.

Heijden, H.A.M. van der (1995), *Atlas Iprensis, 1570-1639*. – In: *Caert-Thresoor* 14.2 (1995): 25-34.

— (1998a), *Oude Kaarten der Nederlanden, 1548-1794 : Historische beschouwing, kaartbeschrijving, afbeelding, commentaar = Old Maps of the Netherlands, 1548-1794 : an Annotated and Illustrated Cartobibliography*. – Alphen aan den Rijn : Uitgeverij Canaletto/Repro-Holland, Leuven : Universitaire Pers, 1998. – 2 vols. – 892 p.

— (1998b), *Ortelius and the Netherlands*. – In: Marcel van den Broecke, Peter van der Krogt and Peter Meurer (eds.), *Abraham Ortelius and the First Atlas : Essays Commemorating the*

Quadricentennial of His Death 1598-1998. – 't Goy-Houten : HES Publishers BV, 1998. – p. 271-290.

- (2004), *De Bataven in de cartografie van de zestiende tot negentiende eeuw*. – In: Louis Swinkels (red.), *De Bataven : Verhalen van een verdwenen volk*. – Amsterdam ; Nijmegen : De Bataafsche Leeuw ; Museum Het Valkhof, 2004. – p. 107-133.
- Langereis, S. (2001), *Geschiedenis als ambacht : Oudheidkunde in de Gouden Eeuw : Arnoldus Buchelius en Petrus Scriverius*. – Haarlem ; Hilversum : Historische Vereniging Holland ; Verloren, 2001. – 368 p.
- Meurer, P.H. (1998), *Ortelius as the Father of Historical Cartography*. – In: Marcel van den Broecke, Peter van der Krogt and Peter Meurer (eds.), *Abraham Ortelius and the First Atlas : Essays Commemorating the Quadricentennial of His Death 1598-1998*. – 't Goy-Houten : HES Publishers BV, 1998. – p. 133-159.
- Miraeus, A. (1633), *Galliæ Belgicæ svb imp. Romanis et viarvm in ea militarivm typvs*. – Antuerpiæ : Petri Verbistij [= Pierre Verbist], 1633. – 1 kaart : 45,5 x 53,3 cm.
- (1633), *Romanorvm viæ militares per Galliam Belgicam*. – Antverpiæ : Ioannem Cnobbarum [= Jan Cnobbaert], 1633. – 1 plano : 52 cm.
- (A.M.B.P.) (1633), *Les grands chemins de l'Empire Romain, vulgairement dits Chausees de Brunehault*. – En Anuers : Abraham Verhoeuen, 1633.
- Olde Meierink, L.H.M. [et al.] (red.) (1995), *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*. – Utrecht : Matrijs, 1995. – 596 p.
- Talbert, R.J.A. (2010), *Rome's World : The Peutinger Map Reconsidered*. – Cambridge etc. : Cambridge University Press, 2010. – 357 p.

Summary

Criticism on a 17th-century historical map of the Roman Netherlands: an unknown letter by Buchelius to the historian Miraeus / Marco van Egmond & Kees Smit

Correspondence between scholars in the past played an important role in scientific discourse. Contemporary maps, too, were often the subject of discussion in the letters of various scientists. One of those letters was written around 1630 by the Utrecht historian Buchelius Arnoldus (1565-1641). Here he criticizes a then recently published historical map of the Netherlands in the Roman period. On that map, published by Pierre Verbist with a description by the historian Aubertus Miraeus (1573-1640), the first Roman roads in our country are reconstructed. This article discusses the contents of Buchelius' criticism and sheds light on the former attempts of scholars to solve the uncertainties about the limes, the border of the Roman Empire.

Transcriptie en vertaling brief van Arnoldus Buchelius aan Aubertus Miraeus (kladversie, 1630 of later)

Het Utrechts Archief, toegang nr. 544, Verzameling Adriaan van Winssen, heer van Hoenkoop, inv. nr. 16, stuk nr. 16.

Transcriptie

1. Sive ea infelicitas temporum sive mea, reverende domine, fuit iam bis, eodem fere infortunio sive fato intercedente, commercium nostrum literarum, quod R.V. non ingratum videbatur, intermissum, cum ego nihilominus mihi responsum deberi putarem, et ad quesita mea a parte R.V. silentium factum sit. Parariis amicitiae, ut credebam mutuae, omnino officium humanitatis istius ultro defugientibus, quorum prior H. Strickius, posterior Lappius fuerat.

2. Miratus sum saeculi mores, non nunc primum expertus, cum ego aperta via grassarer, et animo praeditus essem simulare nescio. Nihil quidem in me est, fateor, quod quis magnopere suspiciat, praeter unam (simplicem) sinceritatem, qua me nemini mortalium inferiorem semper existimavi.

3. Verum enim vero, dum N.V. Daniel Ridderius semel atque iterum nuper ad scribendum (ut scribere ad V.R.) adhortaretur aures velleret, eique (respondissem) reddidissem me (postremas) priores mi(s)sisse literas. Nec quicquam ad eas adhuc responsum tandem (tamen), cum apud animum meum (rogitarem) reputarem, fieri posse, ut vestrae perisissent, ne v[estram] benignitatem videret contemnere.

*

4. Malui de iure meo decedere, et praecipue de novo hanc scriptunculam, qua indicarem me vidisse (cartam) tabellam veteris Belgii, nuper a vobis editam, quae placuit sane et probatur prae Orteliana. Sed cum ex Peutingeriana (multa), olim, curante doctissimo Velsero, edita, multis mutuatus, quaedam ad Bataviam naturam spectantia indicanda putavi. Et certe chartae Peutingerianae auctor mihi nec bonus historicus, nec accuratus videtur geographus, adeo omnia in illis tabulis confusa et turbata.

5. Ibi duo viae militares per Bataviam insulam a Lugduno Noviomagum, ego

vestigia prioris invenio iuxta ripam Rheni, ubi nomen eius fluvii adhuc manet. Ad quam posita fuere castella, praesidiis contra hostium incursus munita, tuendo R[omani] Imperii limiti. Nempe ab ostio iuxta Vicum Cattorum, ubi a nostra memoria visae reliquiae castris Romani, nunc oceani fluctibus abreptae et arena contextae.

6. Inde Lugdunum nec longe Romeoburgum praetorium Agrippinae putant post Alpu[m], id est Albiniana, castra Niger Pullus, Woerden existimant, Fletio, Hoge Woerd, Traiectum, Vechten, Durstadium. Haec loca omnia ad medium Rheni alveum Romana monumenta monstrant, numismata Neronis, Domitiani, Traiani, Hadriani, Antininorum, aliorum. Tegulas imbrices Latinis literis inscriptas EX. GER. INF. LEG. XXX. VIC.

7. Item figulini operis frustra non unius formae additis in fundo figulorum nominibus Romana scriptura. Haec mihi indicare videntur vias illas militares, plerumque iuxta fluvios collocatas, ut per eas praesidiariis commodius necessaria adferri possent, nisi ubi aliter ratio vel ipsum iter suaderet.

*

8. Chartae ego vestrae (unam) priore illam tantummodo lineam Lugduno Noviomagum tendentem examinabo, ut de veritate propius cognoscatur. Ostium Reni illius medii, ubi fuerit, iam in confesso est et eius existant vestigia satis manifesta. Et a munimento Britanico Lugdunum distat ad Reni ripam unum milliare Batavicum, et inde vix quarta milliarii parte Romeoburgi reliquiae. Matilo Coudekercke non male responderet cum milliari (uno paullo plus) a Lugduno absit, at Albiniana castra Alphenon quidem convenit nomine, sed spatium differt.

9. Inde ad Nigrum Pullum V tantum millia in Peutingerianis tabulis ponuntur, cum ab Alphenon ad Woerden distantia sit p.m. XII millium Italica. Sequitur eodem itinere Lauri Leerdam interpretamini, sed longius illud castrum a ripa discedit, nec Fletio tuum ad nostrum Vleuten (referri ...) si itineris ratio habeatur (velis) referri poterit, nam a Woerden ad Vleuten 2 tantum sunt leuca vel X millia Italica, cum Peutingeriana 28 millia numeret, unde si illud Lauri ad Leerdam referre velitis, alio loco querenda erit. Fletio in media nempe Betua Leuwen versum a Fletione

ad Levefanum (distantia) intervallum est in tabula VIII millium, at a nostro Vleuten ad Leuwen ad minus 25 millia (intercurrunt) statuentur.

10. Hinc iter a Leuwen ad Grave, Carbo, vobis non multum abest a Peutingianis, sed quod inter Noviomagum pergit, nimum dissidet. Nam praeterquam quod absurdum videretur ultra Wahalim et Mosam excursio, Gravia tua 2 leucis Noviomago abest, in tabula XVIII numerantur. Quomodo haec conciliari possunt, non video. Iam ad Castra Herculis, quae Erculens putatis, longius a vero videmini discedere et toto ut aiunt caelo errare cum Erkelens sit longe supra Noviomagum in Superiori Gelria.

*

11. Haec tantum notavi, reverende domine, ut me vidisse illa tua intelligas, quamvis ad me non missa nec visa prius quam Lappius monstrasset tamen, et inde post aliquot menses a Ridderio mihi est donata. Hae tabellae accuratae quidem, quantum in crassis istis antiquitatis tenebris licuit, a vobis delineatae (quamvis) in nominum tam applicatione a scopo interdum aberratum videtur.

12. Quae aequi bonique, a me R.V. capiet dicta, ut propius res inspiciatur, et e tenebris tandem emergemus. Quod D.R.V. (et vestri similes) iam magna ex parte facitis et porro facietis.

13. Vale. Addidi paucula iam ante 2 tresve annos notata, quae addidi, si quid forte animadversione dignum in iis invenire poteritis

1. Hetzij door onze ongelukkige tijdsomstandigheden, hetzij door mijn pech, is al tweemaal, door toedoen van datzelfde ongeluk of het toeval, onze briefwisseling, die u niet onaangenaam leek, onderbroken, daar ik meende dat ik antwoord moest krijgen, en u na mijn vraag bleef zwijgen. Bovendien hebben bemiddelaars in onze, naar ik meende, wederzijdse vriendschap geheel en al aan de plicht van de beleefdheid verzaakt, eerst Hendrik Strick, en daarna Gijsbert Lap van Waveren.

2. Ik heb me verbaasd over de heersende zeden, die ik nu niet voor het eerst heb ondervonden, want ik ben openhartig en verstandig genoeg, en ik kan niet veinzen. Er is evenwel niets in mij, ik beken het, wat iemand in hoge mate zou kunnen bewonderen, behalve één eigenschap, oprechtheid, waarin ik, naar mijn mening, voor niemand hoeft onder te doen.

3. Maar toch, terwijl de edele heer Daniel de Ridder mij onlangs meer dan eens (zoals hij u schrijft) mondeling had willen aansporen om u te schrijven, en om u het oor te willen lenen, heb ik hem geantwoord, dat ik als laatste een brief had verstuurd. Op die brief is geen enkel antwoord gekomen, en tenslotte, terwijl ik me afvroeg of uw brief verloren was gegaan, leek het alsof ik uw welwillendheid minachtte.

*

4. Ik doe nu maar liever afstand van mijn recht, en zal mij opnieuw bezighouden met dit geschriftje, om aan te geven, dat ik de kaart van het oude Nederland, die kortgeleden door u is uitgegeven, gezien heb, en dat die me zeer behaagd heeft, en te verkiezen is boven die van Ortelius. Maar omdat u veel uit die van Peutinger, die ooit door de zorgen van de geleerde Velsers uitgegeven is, ontleend hebt, waarvan een deel op de ligging van Batavië betrekking heeft, heb ik gemeend dat te moeten aanwijzen. Maar echt, de auteur van de Peutingerkaart lijkt me geen goede historicus en ook geen nauwkeurige geograaf, alles op deze kaart is verward en door elkaar gegooid.

5. Er lopen twee militaire wegen door het eiland Batavië van Leiden naar Nijmegen. Ik heb de sporen van de eerste gevonden langs de oever van de Rijn,

waar de naam van die rivier nog bestaat. Bij de oever waren castella geplaatst, voorzien van een garnizoen tegen vijandelijke invallen, ter bescherming van de limes, de grens van het Romeinse rijk. Immers, vanaf de monding bij Katwijk, waar ik me nog kan herinneren dat ik de resten van het Romeinse castrum heb gezien, zijn die nu door de golven van de zee afgebroken en met zand bedekt.

6. Van daar gaat men naar Leiden, en niet ver weg ligt naar men meent het praetorium van Roomburg van Agrippina, dan naar Alpu[m], dat is Alphen, Zwammerdam, men vermoedt Woerden, Vleuten, Hoge Woerd, Utrecht, Vechten, Dorstade. Bij al deze plaatsen zijn er langs de middelste bedding van de Rijn Romeinse monumenten gevonden, munten van Nero, Domitianus, Traianus, Hadrianus, de Antonini en anderen. Platte [en] holle dakpannen met Romeinse letters erin gestempeld: EX. GER. INF. LEG. XXX. VIC.

7. Daarnaast zijn er brokken aardewerk gevonden, van allerlei vorm, waar op de onderkant de namen van de pottenbakkers met Romeinse letters staan. Dit zijn stukjes bewijs van die Romeinse wegen, het merendeel gelegen langs rivieren, zodat hierlangs gemakkelijk al het noodzakelijke naar de garnizoenen vervoerd kon worden, behalve waar het gezonde verstand of de route zelf het raadzaam maakte, het op een andere manier te doen.

*

8. Van uw kaart zal ik eerst alleen de lijn die van Leiden naar Nijmegen loopt, onderzoeken, om iets naders over de werkelijkheid te weten te komen. De monding van de middelste Rijn, waar die geweest zal zijn, is al een uitgemaakte zaak, en er bestaan sporen van die heel duidelijk zijn. Vanaf Brittenburg is Leiden tot aan de oever van de Rijn één Bataafse mijl verwijderd, en vandaar amper een kwart mijl van de restanten van Roomburg. Matilone zou niet onaardig met Koudekerke overeenkomen, omdat het één mijl of iets meer van Leiden af ligt, maar de legerplaats Albania komt wel met de naam Alphen overeen, maar de afstand verschilt.

9. Vandaar naar Nigrum Pullum wordt in de Peutingerkaart slechts vijf mijl gesteld, terwijl de afstand van Alphen naar Woerden ongeveer twaalf Italiaanse mijl zou zijn. Op diezelfde route volgt

Lauri, Leerdam naar uw mening, maar dat castrum ligt vrij ver van de rivier, en uw Fletio kan, als we rekening houden met de route, op ons Vleuten betrekking hebben, want van Woerden naar Vleuten is maar twee leuca of tien Italiaanse mijl, terwijl de Peutingerkaart 28 mijl rekent, vandaar dat, als u Lauri op Leerdam wilt laten slaan, het op een andere plaats gezocht moet worden. Fletio is beslist Leeuwen, midden in de Betuwe, geworden, want van Fletio naar Levefanum is op de kaart een afstand van acht mijl, maar van ons Vleuten naar Leeuwen is het minstens 25 mijl.

10. Vervolgens, de route van Leeuwen naar Grave, Carvo, wijkt volgens u niet ver af van de Peutingerkaart, maar de weg die tussen Nijmegen verdergaat, wijkt zeer af. Want behalve dat het me absurd lijkt, een omweg verder dan de Waal en de Maas, is uw Grave twee leuca van Nijmegen verwijderd, en de kaart telt er 18. Hoe dat met elkaar te rijmen valt, begrijp ik niet. Ook bij Castra Herculis, dat u voor Erkelens houdt, lijkt u zich behoorlijk te vergissen en van de werkelijkheid af te wijken, hemelsbreed, zagezegd, want Erkelens ligt een heel eind verder dan Nijmegen in het Overkwartier van Gelre.

*

11. Ik heb dit slechts opgeschreven, waarde heer, opdat u zult begrijpen, dat uw kaart, hoewel die niet aan mij gestuurd was, en ik die niet gezien had voordat Lap van Waveren hem mij had laten zien, en vervolgens na een paar maanden door De Ridder aan mij geschonken was. U hebt, voor zover het in de dikke duisternis van de oudheid mogelijk was, een nauwkeurige kaart getekend, maar in het toepassen van de namen lijkt het me, dat u soms het doel gemist hebt.

12. De woorden van recht en billijkheid die u van mij verneemt, opdat de zaak nader bekeken wordt, en dan zullen wij tenslotte uit de duisternis tevoorschijn komen. Wat u (en uw gelijken) groten-deels doet en verder nog zult doen.

13. Gegroet. Ik heb er wat kleinigheden aan toegevoegd die ik al twee of drie jaar geleden opgetekend heb. Misschien kunt u er iets in vinden wat de moeite van het bekijken waard is.

Tot zo'n veertig jaar geleden maakte mijn familie vaak legpuzzels. Een puzzel die ik me vooral herinnerde was een min-of-meer kartografische voorstelling van het overstroomde eiland Walcheren, zoals dat aan het eind van de Tweede Wereldoorlog geïnundeerd was.

Onlangs bij het opruimen van de zolder vond ik deze puzzel weer terug, opgeborgen in een door mijn vader gemaakt, houten doosje tegen met op de zijkant geschreven 'WALCHEREN PUZZLE'. Aan de binnenkant van de deksel een klein voorbeeld, slechts 4,5 x 6 cm, en daaronder de tekst:

WALCHEREN 1945
CODE Nr. G.R.D.G.
Prijs f 1.60

Bijgeschreven was er nog "MAAT 49 - 35 cm" en "511 stukjes, 13 stukjes weg". Nadat we eerst het kleine voorbeeldje digitaal gefotografeerd hadden en op A4 formaat hadden afgedrukt (de ogen van 50-plussers zijn niet meer zo goed!) hebben we de puzzel in drie avonden in elkaar gelegd. Er zijn nu zo'n 20 stukjes verdwenen (afb. 1).

De voorstelling is een panoramakaart van Walcheren zoals dat overstroomd was door de inundatie van 3 oktober 1944. Linksonder staat de naam "WALCHEREN 1945". Alleen de duinen, de spoorlijn, en een aantal kleine eilandjes met onder andere de stad Middelburg en enkele dorpskerken zijn nog droog. Over het gehele kaartblad zijn tekeningetjes, die eerder komisch aandoen dan serieus: een Zeeuws meisje met een mand eieren staat vertwijfeld op een eilandje, een man trekt zijn hond uit het water, een man drijft op een mijn, op het dak van een huis zit een man te vissen, enzovoort.

Dr P.C.J. van der Krogt (1956),
hoofd van het historisch-
kartografisch onderzoekcluster
URU-Explokaart, Faculteit
Geowetenschappen,
Universiteit Utrecht.

Peter van der Krogt

Walcheren 1945

Een komische kaart van een overstroming

1. Walcheren 1945: "Komische kaart van Walcheren". - steendruk, in kleur; circa 35 x 50 cm. Legpuzzel in 511 stukjes.

Op verschillende plaatsen staan bordjes met toelichtende teksten: vier maal "Mijnen" in de duinen en verder "Dijksgat Vere", "Dijksgat Westkapelle" en "Dijksgat Rammekens". Bij elk van deze dijksgaten wordt hard gewerkt aan dijkherstel. Bij Vlissingen staat een bord met de tekst "2 oktober 1945 Nolledijk". Middenin de kaart wordt Middelburg aangegeven door een enkel huis (met daarnaast een "Veerdienst") op een eilandje. Op dit huis staan twee vlaggen, één met Middelburg en een gele vlag met "MUZ".

Met deze gegevens is de voorstelling redelijk nauwkeurig te dateren. De MUZ - Maatschappij tot Uitvoering van Zuiderzeewerken - had in juni 1945 de opdracht gekregen om Walcheren weer droog te maken. Op 2 oktober 1945 werd het gat bij de Nolledijk definitief gesloten, zoals het ook op de voorstelling staat. Op dezelfde dag werd ook het gat bij West-

kapelle gesloten, en dat staat op de voorstelling nog open. Nu is het geval dat het gat bij de Nolledijk al eerder gesloten was geweest, op 3 september 1945, maar na drie weken weer doorgebroken was. Het lijkt er op dat de tekening dus al in september 1945 gereed was en dat kort voor de productie "3 september" in "2 oktober" gewijzigd is.

Het Zeeuws Archief meldt in zijn catalogus dat deze "komische kaart van Walcheren tijdens de werkzaamheden aan het dichten van de dijksgaten bij Veere, Westkapelle, Nolledijk en Ritthem" is uitgegeven ter gelegenheid van het dichten van de Nolledijk op 2 oktober 1945. Dat exemplaar van de puzzel heeft een potloodaantekening dat het de 1e prijs was in de verloting onder het personeel van de aannemerscombinatie Maatschappij tot Uitvoering van Zuiderzeewerken (MUZ) op 14 oktober 1945.

Maar pas op 30 november 1945, net voor Sinterklaas, wordt in de *Provinciale Zeeuwse Courant* met een advertentie aangekondigd dat de puzzel bij V&D te koop is (afb. 2).

Op een inmiddels verdwenen website over de Middelburgse Eigenhaardstraat vond ik "Op 5 december 1945 vierde ik voor het eerst Sinterklaas in de Eigenhaardstraat. Opa de Vos was erbij, er werd gebeld en ineens stond er een mand met cadeautjes bij de deur. Eén cadeau herinner ik me nog goed: een grote puzzel van Walcheren onder water waarop de gaten in de dijken te zien waren. Daarbij was ook uitgebeeld hoe eraan werd gewerkt om ze te dichten."

De puzzel is, zeker in Zeeland, niet onbekend. De Zeeuwse Bibliotheek heeft de puzzel compleet in originele doos, en eveneens een 'grote prentbriefkaart' met de afbeelding, op de achterzijde van die kaart staat: "Copyright Vroom en Dreesmann, Middelburg". Er is echter vrijwel nooit iets over geschreven of uitgezocht. Liesbeth van der Geest van de Zeeuwse Bibliotheek in Middelburg stuurde mij een krantenknipsel uit de *Provinciale Zeeuwse Courant* van 26 februari 1998. De Arnhemmer Herman Hofman had eerder in die krant een artikel geschreven dat hij op zoek was naar die puzzel, die hij uit zijn jeugd kende.

"Middelburger J. Villée maakte de puzzel kort na de oorlog. Villée, nu [1998] 76 jaar, was destijds in dienst bij het warenhuis V&D in dienst als etalier. 'Ik heb de puzzel net na de oorlog ontworpen op verzoek van mijn directie. Die wou iets over het eiland hebben. Ik heb de puzzel getekend en ze is ingekleurd door de Belgische kunstenaar Pol Dom. Ach het was maar een beetje primitief getekend hoor', is Villée bescheiden. Primitief of niet, de puzzel is met duizenden exemplaren over de toonbank gegaan en ook naar Amerika geëxporteerd weet de maker. Het ontwerp maakte hij in een paar weken. 'Dat moest thuis, in mijn vrije tijd. Maar ik heb er nog wel een leuke cent voor gekregen van de V&D.' Zelf beschikt hij nog over een compleet exemplaar. Maar de puzzel leggen, dat doet hij niet. 'Dat is een heidens karwei, daar begin ik niet aan.'"

Op drie plaatsen hebben de tekenaar en inkleurder hun naam vermeld: op de deur van het MUZ-kantoor in Middelburg staat "J. VILLEE" (afb. 3) en op de sleepboot linksonder staat "JAN VILLEE". Op de vleu-

3. Middelburg met het kantoor van de MUZ en de naam van de tekenaar op de deur.

gel van het vliegtuig midden rechts staat de inkleurder: "POL DOM". Op de wagon van de trein staat "MSM" of "KSM" (?).

Het vrolijke beeld van een ernstige situatie is opmerkelijk. Toen de puzzel gepubliceerd was, stond het eiland nog groten-deels onder water en was de oorlog net een goed half jaar beëindigd. Klaarblijkelijk wilde V&D in die ernstige situatie toch een vrolijke, kleurige noot brengen voor de feestdagen?

De puzzel werd ongetwijfeld verkocht om geld in te zamelen voor de inwoners van Walcheren. In het *Leidsch Dagblad* van 23 maart 1946, in een artikel over een toneelvoorstelling ten bate van geteisterd Walcheren, wordt meegedeeld: "Een verkoop van puzzle's bracht f 162,73 op" (als dat 'onze' puzzel van f 1,60 is hebben ze

er dus 101 verkocht, en f 1,13 fooi gekregen). Dat was ruim na het sluiten van het laatste dijkgat op 5 februari 1946.

Jan Villée (Middelburg 1921-Middelburg 2003) was in zijn vrije tijd ook als schilder werkzaam. In december 1947 waren er enkele aquarellen van zijn hand te zien op de tentoonstelling 'Coloriet' in de oude Gildezaal aan de Kuiperspoort, "het clublokaal van de amateurschilders en tekenaars". Hij won daar de tweede prijs (*Zeeuws Dagblad*, 3 en 7 jan. 1948). Op Marktplaats werd in september 2009 een schilderij *Winter in Middelburg*, gesig-neerd "J Villée 22-6-47" aangeboden. Later heeft hij waarschijnlijk niet meer geschilderd - in Middelburgse kunstenaarskringen kende men hem niet meer.

Pol Dom (Antwerpen 1885-Den Haag 1978) is vooral bekend als beeldhouwer, medailleur, illustrator, tekenaar, enz., werkzaam in Laren (NH) en Den Haag.

Aan mijn exemplaar van deze puzzel ontbreken helaas 20 stukjes. Ik schenk dit exemplaar binnenkort aan een openbare verzameling in Nederland die nog geen exemplaar heeft.

Noot

Dit artikel is eerder gepubliceerd in het Tijdschrift Zeeland, 21,3 (2012), blz. 100-104.

Bronnen

Provinciale Zeeuwse Courant van 24 en 26 februari 1998.

Zeeuws archief, *Catalogus Aanwinsten* 2007, nr. 362.

2. Advertentie Provinciale Zeeuwse Courant, 30 november 1945

Deze rubriek beschrijft kaartenverzamelingen in Nederland resp. kaartenverzamelingen met veel Nederlands materiaal.

Tips: Marleen Smit (marleensmit@gmail.com) of Martijn Storms (m.storms@library.leidenuniv.nl).

1. Bibliotheek van het Maritiem Museum Rotterdam.

Toegankelijkheid

De bibliotheek is op vrijdag tijdens de openingsuren van het museum (10.00-17.00) te bezoeken. Op de andere doorweekse dagen is de bibliotheek na afspraak en uitsluitend ten behoeve van (wetenschappelijk) onderzoek toegankelijk. Materiaal dient schriftelijk (per email of brief) te worden aangevraagd. Bij het bezoek wordt verzocht dat u zich legitimeert met een geldig identiteitsbewijs. Het is mogelijk om foto's te bestellen tegen de daarvoor geldende tarieven. Bij uitzondering kan toestemming verleend worden om zelf foto's te maken (zonder flits).

Omvang

De kartografische collectie van het Maritiem Museum omvat circa 2000 oude kaarten (van vóór 1850), 400 atlassen, 40 globes en 4000 hydrografische kaarten. Daarnaast bezit het museum een collectie van circa 2000 boeken, gedrukt vóór 1850. Tevens is er de beschikking over een handbibliotheek met de belangrijkste maritiem-historische en kartografische literatuur en worden in de bibliotheek facsimiles van kaarten en atlassen bewaard.

Profiel

Op 15 februari 1874 werd het Maritiem Museum van de Koninklijke Nederland-

sche Yachtclub (KNYC) voor het publiek geopend. De basis voor de collectie was echter reeds in 1852 gelegd toen in het gebouw van de KNYC aan de Willemskade een tentoonstellingsruimte (de 'Modelkamer') werd ingericht. Vanwege het faillissement van de KNYC werd het museum in 1881 overgenomen door de gemeente Rotterdam. Vanaf dat jaar heette het museum Maritiem Museum 'Prins Hendrik' als eerbetoon aan Prins Hendrik (1820-1879), de initiatiefnemer tot de oprichting van de KNYC. In 1948 werd het Maritiem Museum een zelfstandige instelling, los van het Museum voor Volkenkunde waarmee het was verbonden. Sinds 1999 is de naam van

Kaartencollecties in Nederland

Maritiem Museum Rotterdam

Sjoerd de Meer

Adres en contactgegevens

Maritiem Museum Rotterdam

Postbus 988, 3000 AZ Rotterdam

Bezoekadres: Leuvehaven 1, Rotterdam

Telefoon 010-4132680.

Contactpersoon:

Sjoerd de Meer (conservator atlassen, kaarten en globes)

Emailadres: s.demeer@maritiemmuseum.nl

www.maritiemmuseum.nl en www.maritiemdigitaal.nl

2. Kaart van Cuba door Willem Jansz. Blaeu, ca. 1608. Kopergravure. Inventarisnummer WAE713

het museum Maritiem Museum Rotterdam. In de negentiende eeuw werden een enkele atlas en kaart aan de maritieme collectie toegevoegd. Met de komst in 1915 van de oud marineofficier J.W. van Nouhuys (1869-1963) als directeur werd een voortvarend verzamelbeleid ingezet. Hij kocht veel zeeatlassen en kaarten en voegde ook voor die tijd moderne hydrografische kaarten aan de collectie toe.

Zijn belangrijkste aankoop was de 'Atlas van de Wereld', de wereldkaart van Gerard Mercator in atlasvorm uit 1569. Vanaf 1923 trad ook W.A. Engelbrecht (1874-1965) in beeld. Tijdens zijn leven bouwde deze Rotterdamse havenbaron een verzameling op van (zee-)atlassen, kaarten, reisverhalen en boeken gewijd aan kosmografie, astronomie en navigatie uit de zestiende tot de achttiende eeuw.

Zijn eerste bruikleen aan het museum dateerde uit 1923 en bestond onder meer uit atlassen van Gerard Mercator en een collectie globes waaronder Mercators aardglobe uit 1541. Deze collectie had hij samen met anderen in bezit en werd in 1952 door het museum aangekocht.

In 1950 gaf Engelbrecht zijn gehele collectie in bruikleen aan het museum. Na diens dood in 1965 kon het museum de gehele collectie tegen gunstige voorwaarden verwerven. Tot de hoogtepunten behoren verschillende Ptolemaeus-uitgaven, een collectie Italiaanse kaarten uit de zestiende eeuw en vele land- en zeeatlassen. Bijzonder zijn de acht manuscriptkaarten van de Portugese kartograaf Bartolomeo De Lasso uit 1590. Daarnaast bezit het Museum de belangrijkste collectie Planciuskaarten in Nederland. Een unicum is de gedrukte kaart van Cuba door Willem Jansz. Blaeu, bestemd voor het nooit verschenen vierde deel van zijn 'Licht der Zeevaerdt'. Opvallend zijn de Engelse atlassen uit het einde van de zeventiende eeuw, vervaardigd naar Nederlandse voorbeelden.

Onder leiding van mejuffrouw J.B. van Overeem (1913-2007) en opvolgers werd de collectie geregeld uitgebreid. In 1948 werd de unieke wereldkaart van Willem Jansz. Blaeu uit 1619 aangekocht, in 1960 gevolgd door Blaeu's wereldkaart uit 1645/1646. Tussendoor was dankzij de bemiddeling van de antiquaar N. Israel (1919-2002) de zeer zeldzame Spaanse editie van de Atlas Mayor van Blaeu aangekocht. In 1963 kreeg het museum de collectie Surinamekaarten van de KLM-arts K. Vaandrager in bruikleen. In 1966 kocht het Museum een belangrijk gedeelte daaruit aan waaronder de vroegste gedrukte kaart

3. Manuscriptkaart van Zuid- en Zuidoost-Azië door Bartolomeo De Lasso, 1590. Inventarisnummer WAE898-D

van Suriname door Jacob Mogge uit 1671. In 1970 verwierf het Museum de collectie Bichon die ondermeer een aantal manuscript landverkenningen van de westkust van Australië bevat, getekend door Victor Victorsz. In 2004 werd de kunstverzameling van de rederij Nedlloyd als bruikleen verworven. De meest recente uitbreiding van de collectie volgde in 2006 toen het museum met steun van veel particulieren en fondsen de Corpus Christi collectie wist aan te kopen, een verzameling van vooral VOC-kaarten op perkament en op papier, waarvan acht gesigeneerd door Joan Blaeu. Ruim voorhanden in de collectie zijn Nederlandse en buitenlandse kaarten van hydrografische diensten, zowel uit de negentiende als twintigste eeuw. Speciale aandacht verdienen ook de Nederlandse rivierkaarten waarvan de oudste dateren uit de achttiende eeuw en de jongste uit 1961. Kaarten van de binnenvaart vormen een apart verzamelterrein. Ze zijn moeilijk te vinden en het Museum accepteert deze graag als schenking.

De globecollectie is één van de grotere collecties in Nederland. Sinds 2007 wordt een uitgebreid en kostbaar restauratieprogramma uitgevoerd. Tot de handschriftencollectie behoort een deel van het persoonlijk archief van de historisch-kartograaf F.C. Wieder (1874-1943). Dit archief bevat notities betreffende zijn kartografische reizen in het buitenland, aantekeningen over allerlei kartografische onderwerpen en overdrukken van artikelen en knipsels.

Tentoonstellingen

In de afgelopen honderd jaar is een groot aantal kartografische tentoonstellingen georganiseerd, ondermeer gewijd aan Mercator, de familie Blaeu, kaarten van het

Zuid-Hollands rivierengebied, de Hydrografische Dienst, kaarten van Suriname, het uitgevershuis van Keulen en de Corpus Christi Collectie. Tot het voorjaar 2014 is de tentoonstelling 'Recht door Zee : varen op de kaart van Mercator' te zien.

Websites en beeldbanken

In 1998 lanceerde het Maritiem Museum Maritiem Digitaal (www.maritiemdigitaal.nl), de gezamenlijke portal van de maritieme musea. Het grootste gedeelte van de collectie is daarop te vinden. Maritiem Digitaal is ook toegankelijk via www.digitalecollectienederland.nl. Via deze website is ook het Geheugen van Nederland te benaderen waarop ook kaarten uit de collectie te vinden zijn.

Belangrijkste literatuur

- Bos, E. 1992, 'De collectie Engelbrecht in het Maritiem Museum 'Prins Hendrik'', in *De Boekenwereld*, p. 86-96.
- Bos, E. 1996 *Italiaanse kaartenmakers : De Italiaanse kaartenmakers uit de Collectie W.A. Engelbrecht in het Maritiem Museum 'Prins Hendrik' in Rotterdam*. Alphen aan den Rijn
- Meer, S. de (ed.). [2007], *Het Zeekaartenboek*. Zutphen.
- Meer, S. de en I.B. Jacobs 2007. 'De collectie Bichon in het Maritiem Museum Rotterdam', in *Mappae Antiqua liber Amicorum Günter Schilder*, p. 595-607. 't Goy-Houten.
- Meer, S. en F. Looimeijer. 2007. *De schat van Corpus Christi : VOC-kaarten boven water*. Zutphen.
- Meer, S. de 2011., *Atlas van de Wereld : De wereldkaart van Gerard Mercator uit 1569*. Zutphen.
- Overeem, J.B. van 1966. *Lof der Zeevaart : collectie dr W.A. Engelbrecht*. tentoonstellings-catalogus Maritiem Museum 'Prins Hendrik'.

Inzendingen voor deze rubriek aan:

Marleen Smit

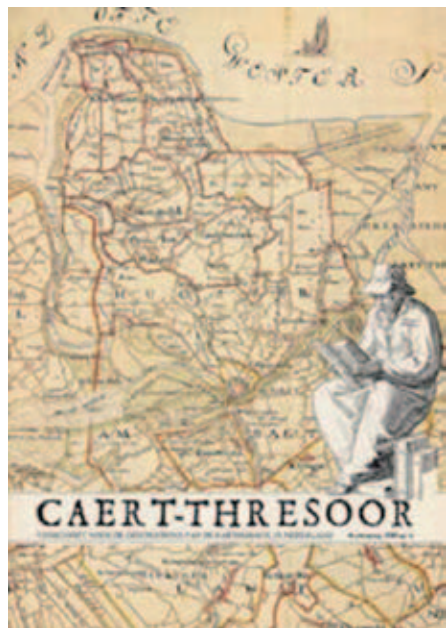
E-mail: marleensmit@gmail.com

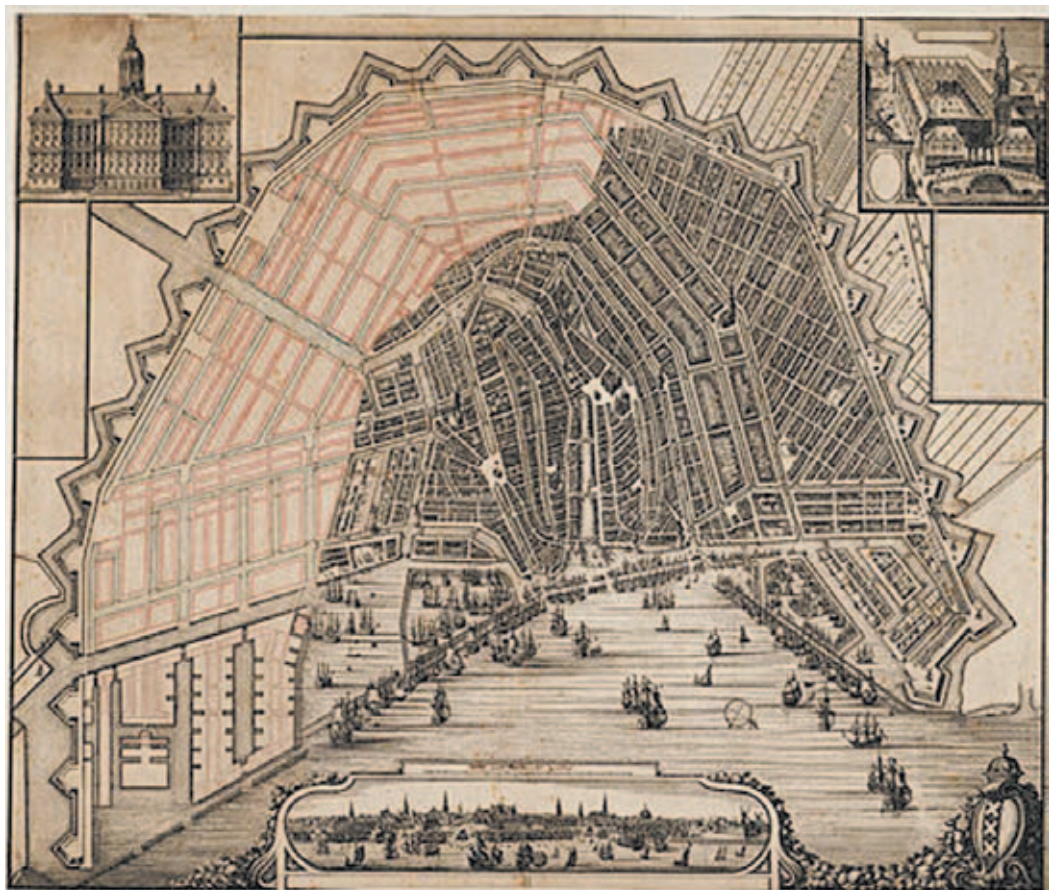
Varia Cartographica

Digitalisering Caert-Thresoor

Onze secretaris heeft hard gewerkt om de oude jaargangen van Caert-Thresoor online toegankelijk te maken. U vindt vanaf nu op onze website www.caert-thresoor.nl/pdfs alle jaargangen van Caert-Thresoor, met een vertraging van drie jaar. U vindt nu dus alle jaargangen online tot en met 2009. Wij hebben als redactie gekozen voor een evenwicht tussen leesbaarheid en downloadbaarheid: wanneer de bestanden erg groot zouden zijn, zou het downloaden u zeer veel tijd en schijfruimte kosten. De techniek waarmee de artikelen zijn gedigitaliseerd (OCR) is nu nog niet zover dat niet-standaard drukwerk helemaal foutloos wordt ingelezen. Wij vragen daarom uw begrip voor enkele mogelijke fouten in de bestanden. U kunt onze jaargangen ook doorzoeken met Google, hierbij geven wij u graag een zoektip: gebruik na de term(en) waarop u zoekt de code 'site:www.caert-thresoor.nl/pdfs'. U komt dan meteen bij de juiste nummers van Caert-Thresoor terecht.

Omslag Caert-Thresoor jaargang 1985

Daniël Stalpaert, Ontwerp voor de grachten tussen Leidsegracht en de Nieuwe Vaart, 1661, Stadsarchief Amsterdam,

Booming Amsterdam

In het Stadsarchief Amsterdam vindt een tentoonstelling plaats genaamd Booming Amsterdam. In 1613 besloot het Amsterdamse stadsbestuur tot de aanleg van de grachtengordel vanwege de turbulente groei van de stad. In de tentoonstelling in het Stadsarchief wordt het verhaal van Amsterdam in de Gouden Eeuw verteld aan de hand van bouwtekeningen, originele kaarten en stadsgezichten.

De tentoonstelling Booming Amsterdam is tot en met 26 mei te zien in het Stadsarchief Amsterdam, zie voor meer informatie ook www.boomingamsterdam2013.nl.

Kaartenverzameling UB VU online

De Kaartenverzameling van de UB VU heeft sinds kort haar eigen web-

pagina's. Hier zijn de onderdelen van de Kaartenverzameling te raadplegen, evenals informatie over de studiezaal, rondleidingen etc. Ook worden er praktische tips gegeven over het vinden van kartografisch materiaal.

De Kaartenverzameling is te vinden op de website van de Universiteitsbibliotheek van de Vrije Universiteit onder het kopje collecties, of via de directe link <http://www.ub.vu.nl/nl/collecties/kaartenverzameling/index.asp>

Kaart Vrients in het stadhuis van Veurne

De Vlaamse stad Veurne heeft op 16 februari een unieke wandkaart uit de stadscollectie op permanente wijze ontsloten voor het publiek. Grote wandkaarten uit de bloeiperiode (zes- tiende en zeventiende eeuw) van de Lage Landen zijn hoogst uitzonderlijk.

Zeekaart van de Atlantische Oceaan, Cornelis Doedtsz. 1600, manuscript op perkament. Collectie Universiteitsbibliotheek Leiden, COLLBN 054-11-001

Doordat zij werden bevestigd op stokken en werden opgehangen en doordat ze vaak door stof, roet en vuil werden aangetast, bestaan er weinig exemplaren die de tand des tijds hebben doorstaan. De wandkaart *Nova et emendata totius Belgii*, uitgegeven door Jan Baptist Vrients in 1602 is een bijzonder exemplaar van dit type wandkaarten. De grote kaart van 12 gemonteerde bladen laat de Lage Landen

zien ten tijde van de regering van Albrecht en Isabella (1598-1621).

Wereldschatten in Museum De Lakenhal

Van 9 maart tot 30 juni zijn de Bijzondere Collecties van de Universiteit Leiden te ontdekken in Museum de Lakenhal in Leiden. In de tentoonstelling *Wereldschatten! Van Cicero tot Erwin Olaf* vindt u ondermeer de negende-eeuwse

codex *Aratea* met miniaturen van de sterrenbeelden, tekeningen van Rembrandt en Goltzius en foto's van Erwin Olaf. Ook de kaartencollectie is vertegenwoordigd. Er zijn onder andere atlanten van Ptolemaeus en Petrus Kaerius en handgetekende VOC-kaarten en verschillende zeekaarten van Cornelis Doedtsz. Joan Blaeu II en Gerard van Keulen te zien.

In Memoriam Henk van der Heijden (1916-2012)

Op 28 september 2012 is Henricus Antonius Maria van der Heijden overleden in Loosdrecht. Henk van der Heijden werd op 12 november 1916 geboren in Amsterdam. Hij studeerde rechten in Leiden en tijdens de Tweede Wereldoorlog ook nog filosofie in Berlijn. Later was hij werkzaam als boekuitgever. Van der Heijden was een van de vooraanstaande beoefenaars van de geschiedenis van de kartografie in Nederland, auteur van diverse kartobibliografieën, boeken en artikelen, werkte mee aan diverse tentoonstellingen en was verwoed kaartverzamelaar.

Jarenlang deed hij historisch-kartografisch onderzoek in verband met zijn kartobibliografische werk over de kaarten van de Nederlanden. In 1970 schreef hij al een toelichting bij een facsimile-uitgave van Ortelius' *Theatrum Orbis Terrarum*. Zijn eerste historisch-kartografische artikel dateert uit 1978.

Na zijn pensioen publiceerde hij regelmatig over detailkwesties of vondsten, waarop hij stuitte. Tot op zeer hoge leeftijd bleef hij hierin actief. In talrijke nationale en internationale kartografische en historische tijdschriften staan artikelen van zijn hand. Alleen al voor *Caert-Thresoor* leverde Van der Heijden 17 artikelen, waarmee hij een van de actiefste auteurs van het tijdschrift was. Daarnaast verzorgde hij diverse inleidingen bij facsimile-uitgaven. Ook heeft hij enkele Engelstalige boeken op het gebied van de historische kartografie in het Nederlands vertaald. In 1996 promoveerde hij op tachtigjarige leeftijd aan de Katholieke Universiteit Leuven op een onderzoek naar de kaarten van de XVII Provinciën.

Zijn voornaamste bijdragen aan de geschiedenis van de kartografie waren zonder twijfel zijn kartobibliografieën. De basis voor zijn reeks referentiewerken legde hij al in 1987, toen zijn eerste kartobibliografie van de oudste kaarten van de Nederlanden verscheen. In 1998 verscheen zijn lijvige standaardwerk in twee delen: *Oude kaarten der Nederlanden 1548-1794*. Om en nabij de 300 kaarten had hij teruggevonden en beschreven van de XVII Provinciën. In 2000 had hij de kaarten van Nederland tijdens de Bataafse en Franse tijd bijeengebracht: *De Kaart van Nederland in de Franse tijd, 1795-1814*. Met de boekuitgave uit 2005 was de cirkel rond. Samen met Dick Blonk

Henk van der Heijden bij 'de mooiste Leo Belgicus'. Bron: Eindhovens Dagblad, 26 maart 2005. Fotograaf: Jurriaan Balke."

beschreef hij zo'n 190 kaarten van de Republiek: *De Kaart van de Republiek der VII Provinciën, 1615-1797*. Daarnaast publiceerde Van der Heijden nog twee kartobibliografieën: één van zestiende-eeuwse kaarten van Europa en één van de zogenaamde Leo Belgicus-kaarten, oftewel afbeeldingen van de Nederlanden in de vorm van de leeuw: *Leo Belgicus. An illustrated and annotated cartobibliography*. Voor dit laatste onderwerp had Van der Heijden een grote voorliefde. Hierin schemert ook iets door van zijn sympathie voor de Groot-Nederlandse gedachte.

Eind jaren '80 keerde hij terug uit het Italiaanse Trevignano Romano en vestigde zich in het Brabantse Steensel. Van der Heijden organiseerde twee tentoonstellingen over het Hertogdom Brabant in oude kaarten in Eersel (1991) en Gaasbeek (1994). Als autoriteit leverde hij inhoudelijke bijdragen aan een aantal tentoonstellingscatalogi en herdenkingsuitgaven. Zo stelde hij in 1994 naar aanleiding van 400ste sterfjaar van Mercator in Leuven een expositie samen, die naderhand ook te zien was in Madrid en Barcelona. In 1998 werd het overlijden van Ortelius, toen eveneens 400 jaar geleden, herdacht. Bijdragen leverde hij aan exposities over Guicciardini (2001), de Bataven (2004), 500ste geboortjaar van Karel V (2000).

In het voorjaar van 2005 schonk collector Henk van der Heijden zijn gehele verzameling, bestaande uit 200 kaarten en circa 40 atlassen van de XVII Provinciën, aan de Brabant-Collectie, gehuisvest in de Universiteitsbibliotheek Tilburg. Bij de opening van de tentoonstelling 'Verloren

Eenheid, de Nederlanden der XVII Provinciën in kaart 1548-1795' op 26 maart 2005 vond de symbolische overdracht plaats. 50 tot 60 kaarten waren te zien in het streekmuseum De Acht Zaligheden in Eersel.

Heel zijn leven heeft hij gezocht en gespeurd naar oude kaarten van de Nederlanden daterend vanaf de zestiende eeuw tot 1795. Ruim 60 jaar is hij bezig geweest met het opbouwen van deze verzameling. Tot dit schenkingsbesluit is hij niet zomaar gekomen. Het eerste gesprek met de Brabant-Collectie over een mogelijke schenking vond al in mei 2000 plaats en niet zonder voorwaarden. Van der Heijden had een tweeslachtig gevoel bij het afstand doen van zijn kaartenverzameling: "Ik wil niet dat mijn verzameling op een veiling belandt en uit elkaar valt, maar de gedachte dat het bewaard blijft verzacht het besef dat er een tijd van komen is en een tijd van gaan." Een dergelijk collectie is tegenwoordig moeilijk nog bijeen te brengen en is bedoeld als een herinnering aan de oorsprong van der Nederlanden der XVII Provinciën waarin Brabant een centrale en leidende rol speelde. Kortom: een particuliere collectie van allure, die in de kartografische wereld al bekend is via de kartobibliografieën en talrijke tijdschriftartikelen van Van der Heijdens hand.

Henk van der Heijden heeft veel betekend voor de geschiedenis van de Nederlandse kartografie. Hij is 95 jaar oud geworden.

Emy Thorissen, met medewerking van Martijn Storms

Bibliografie van Henk van der Heijden

- 1970** *Theatrum Orbis Terrarum / Abrahamus Ortelius*. Antwerpen: Standaard, 1970. [toelichting bij de facsimile]
- 1978** 'De cartografie der Zeventien Provinciën.' *Spiegel Historiae*, 13 (1978), 9: 548-556.
- 1979** 'La cartografia olandese tra Cinquecento e Seicento.' *Storia della Città*, 12/13 (1979): 5-6.
- 1986** 'De oudste kaarten van Nederland en de opkomst van het nationaliteitsbesef.' *Spiegel Historiae*, 21 (1986), 12: 547-555.
- 'Emanuel van Meteren's History as source for the cartography of the Netherlands.' *Quaerendo*, 16 (1986), 1: 3-29.
- 1987** *The oldest maps of the Netherlands*. Utrecht: HES, 1987.
- 1988** 'Oude kaarten in Italië.' *Caert-Thresoor*, 7 (1988), 2: 35.
- 1990** *Leo Belgicus: an illustrated and annotated carto-bibliography*. Alphen aan de Rijn: Canaletto, 1990.
- 'Een onbekende atlas uit Amsterdam ca. 1700 (?)'. *Caert-Thresoor*, 9 (1990), 3: 63-66.
- 'De oudste gedrukte kaarten van Europa.' *Spiegel Historiae*, 25 (1990), 3: 130-136.
- 1991** *Het Hertogdom Brabant in oude kaarten, 1536-1785*. Eersel, 1991 [Tentoonstellingscatalogus Museum de Acht Zaligheden, Eersel, 17 augustus - 20 oktober 1991].
- 1992** *De oudste gedrukte kaarten van Europa*. Alphen aan de Rijn: Canaletto, 1992.
- 'De oudste kaart van de Verenigde Nederlanden.' *Caert-Thresoor*, 11 (1992), 2: 48-49.
- 'Nederlandse kaarten van Europa in het voetspoor van Ortelius.' *Kartografisch tijdschrift*, 18 (1992), 4: 21-34.
- 1993** 'Mattheo Florimi (+ 1613). Landkarten- und Stadtplanverleger in Siena'. P.H. Kohl & P.H. Meurer (hrsg.), *Florilegium cartographicum. Beiträge zur Kartographiegeschichte und Vedutenkunde des 16. bis 18. Jahrhunderts*. Frits Hellwig zu Ehren, Leipzig: Pfäehler, 1993: 117-130.
- 1994** *Het Hertogdom Brabant in oude kaarten, 1536-1785*. Sint-Pieters-Leeuw: Verhoeven, 1994. [Tentoonstellingscatalogus Kasteel van Gaasbeek, 3 april - 15 mei 1994].
- Eenheid op Papier: De Nederlanden in kaart van Keizer Karel tot Willem I* (samengesteld met J. Roegiers). Leuven: Onze-Lieve-Vrouwe-ter-Predikheren, 1994 [Tentoonstellingscatalogus, kerk van Onze-Lieve-Vrouwe-ter-Predikheren, Leuven, 5 oktober - 4 december 1994].
- 'De grote perioden van de Nederlandse Kaartmakerij 1550-1830'. In: H.A.M. van der Heijden & J. Roegiers, *Eenheid op Papier. De Nederlanden in kaart van Keizer Karel tot Willem I*. Leuven: Davidsfonds, 1994: 30-55.
- 'De verschillende soorten kaarten en het gebruik ervan'. In: H.A.M. van der Heijden & J. Roegiers, *Eenheid op Papier. De Nederlanden in kaart van Keizer Karel tot Willem I*. Leuven: Davidsfonds, 1994: 58-83.
- 'De lotgevallen der Nederlanden in kaart gebracht.' *Kultuurleven*, 61 (1994), 7: 86-89.
- 'Het Hertogdom Brabant in oude kaarten.' *Neerlandia*, 98 (1994), 1: 11-13.
- 'De Nederlanden in kaart van Keizer Karel tot Willem I.' *Neerlandia*, 98 (1994), 3: 96-97.
- 'De historische betrekkelijkheid van soevereiniteit.' *Neerlandia*, 98 (1994), 4: 140-144.
- 'Tij en ontij der Nederlanden.' *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies*, 63 (1994): 197-209.

- 'The development of cartography in the Low Countries.' *IMCoS Journal*, 59 (Winter 1994): 6-10.
- 1995** 'La Unidad sobre Papel. La cartografía de las Diecisiete Provincias de los Países Bajos.' In: *De Mercator a Blaeu. España y la Edad de Oro de la Cartografía en las Diecisiete Provincias de los Países Bajos*. Madrid: Fundación Carlos de Amberes, 1995: 93-112.
- 'La Unitat sobre Paper. La cartografia de les Disset Províncies dels Països Baixos.' In: *De Mercator a Blaeu. Espanya i l'Edat d'Or de la Cartografia a les Disset Províncies dels Països Baixos*. Barcelona: Institut Cartogràfic de Catalunya, 1995: 93-109.
- 'Atlas Iprensis, 1570-1639'. *Caert-Thresoor*, 14 (1995), 2: 26-34.
- 'Kaart als kunst.' *Caert-Thresoor*, 14 (1995), 4: 77-84.
- 1996** *Randfiguren uit de cartografie*. Weesp: Robas, 1996.
- 'De minuitkaart van Middelburg in Vlaanderen van Jacob van Deventer teruggevonden.' *Caert-Thresoor*, 15 (1996), 4: 107-108.
- 1997** 'Een Spaans lesje in Nederlandse historische kartografie.' *Caert-Thresoor*, 16 (1997), 2: 42-43.
- 'Het oudste kaartje van het Hertogdom Brabant?' *Caert-Thresoor*, 16 (1997), 3: 67-69.
- 'Een kaart als historisch document. De Nederlanden op de kaart van Philips Galle.' *Spiegel Historiae*, 32 (1997), 2: 88-91.
- 'Brabant als bron van Nederlandse kartografie.' In: P.C.J. van der Krogt (red.), *Oude kaarten van Brabant & De Nederlandse kartografische bijdrage aan het wereldbeeld*. Amersfoort: Nederlandse Vereniging voor Kartografie, 1997 [NVK-publikatiereeks 22]
- 1998** *Oude kaarten der Nederlanden 1548-1794. Historische beschouwing, kaartbeschrijving, afbeelding, commentaar = Old maps of the Netherlands, 1548-1794. An annotated and illustrated cartobibliography* [2 delen]. Alphen aan de Rijn: Canaletto / Leuven: Universitaire Pers, 1998.
- 'Ortelius and the Netherlands'. In: Marcel van der Broecke (red.), *Abraham Ortelius and the first Atlas. Essays commemorating the quadricentennial of his death, 1598-1998*. 't Goy-Houten: HES & De Graaf, 1998: 271-290.
- 'Nogmaals: de Fossa Eugeniana.' *Caert-Thresoor*, 17 (1998), 2: 25-31.
- 'Heinrich Bünting's "Itinerarium Sacrae Scripturae", 1581: a chapter in the geography of the Bible.' *Quaerendo*, 28 (1998), 1: 49-71.
- 1999** *Nieut Kaert boeck vande XVII Nederlandsche Provincie. Heruitgave van de atlas van de Nederlanden uitgegeven door F. de Wit in 1670-1672*. Alphen aan de Rijn: Canaletto / Leuven: Universitaire Pers, 1999 [inleiding bij de facsimile].
- "Toonneel der steden". Stadskaarten en stadsaanzichten*. Breda: Stichting Historische Cartografie van de Nederlanden, 2001 [Tentoonstellingscatalogus 2e European Map Fair in de Grote Kerk, Breda, 25-27 november 1999].
- 'Wie was Arnoldo di Arnoldi?' *Caert-Thresoor*, 18 (1999), 2: 37-40.
- 'Een onbekende kaart van Gelder door Ortelius.' *Caert-Thresoor*, 18 (1999), 3: 65-68.
- 'Abraham Ortelius en de kaart van de Nederlanden in de Romeinse tijd.' *Hermeneus*, 71 (1999), 3: 184-195.
- 'Oude kaarten van de Nederlandse Bisdommen, 1559-1801.' *Trajecta*, 8 (1999), 3: 195-265.
- 2000** *De Kaart van Nederland in de Franse tijd, 1795-1814*. Alphen aan de Rijn: Canaletto, 2000.
- Keizer Karel en de Leeuw: de oorsprong van de Nederlandse cartografie en de Leo Belgicus*.

- [Breda]: Stichting Historische Cartografie van de Nederlanden; Alphen aan de Rijn: Canaletto / Repro-Holland, 2000. [Tentoonstellingscatalogus, 3e European Map Fair in de Grote Kerk, Breda, 24-25 november 2000 en Taxandriamuseum, Turnhout, 1 december 2000 - 28 januari 2001].
- 'De wandkaart van de Nederlanden in het Stadhuis te Veurne.' *Caert-Thresoor*, 19 (2000), 1: 28-29.
- 2001** *Kaart en Kunst van de Zeventien Provinciën der Nederlanden: met een beknopte geschiedenis van de Nederlandse cartografie in de 16de en 17de eeuw*. Alphen aan de Rijn: Canaletto / Leuven: Universitaire Pers, 2001.
- 'De tekst van de descriptione di tutti i Paesi Bassi'. In: *De Beschrijving van de Nederlanden door Lodovico Guicciardini in het kader van zijn tijd*. [Breda]: Stichting Historische Cartografie van de Nederlanden; Alphen aan de Rijn: Canaletto / Repro-Holland, 2001, p. 25-46. [Tentoonstellingscatalogus 4e European Map Fair in de Grote Kerk, Breda 23-24 november 2001 en Taxandriamuseum, Turnhout, december 2001].
- 'Antonius van Leest, een 16de-eeuws Antwerps kaartenmaker.' *Caert-Thresoor*, 20 (2001), 1: 10-12.
- 'Heinrich Büntings Itinerarium Sacrae Scripturae, 1581. Ein Kapitel der biblischen Geographie.' *Cartographica Helvetica*, 23 (2001): 5-14.
- 2002** 'Stadskaarten van Breda'. In: Pierre van der Pol (red.), *Breda in Kaart*. Breda: Breda's Museum, 2002: 12-27.
- 'Een onbekende Leo Belgicus.' *Caert-Thresoor*, 21 (2002), 2: 51-52.
- 'Philippus Cluverius and Dutch cartography. An introduction.' *Quaerendo*, 32 (2002), 3/4: 222-244.
- 2004** 'De Bataven in de cartografie van de zestiende tot negentiende eeuw'. In: *De Bataven. Verhalen van een verdwenen volk*. Amsterdam: De Bataafse Leeuw / Nijmegen: Museum het Valkhof, 2004: 106-133 [Tentoonstellingscatalogus Museum het Valkhof, Nijmegen].
- 'De Bataafse mythe in de cartografie.' *Caert-Thresoor*, 23 (2004), 2: 37-41.
- 2005** *De Kaart van de Republiek der VII Provinciën, 1615-1797* [samen met Dirk I. Blonk]. Alphen aan de Rijn: Canaletto, 2005.
- Verloren Eenheid. De Nederlanden der XVII Provinciën in kaart* [met Mathieu Franssen]. Eersel: Streekmuseum De Acht Zaligheden, 2005 [Tentoonstellingscatalogus Streekmuseum de Acht Zaligheden, Eersel, 26 maart - 17 mei 2005].
- 'De Atlas Calenberg. Een 18de-eeuwse verzamelatlas van de wereld in twintig delen.' *Caert-Thresoor*, 24 (2005), 2: 62-66.
- 2006** *De Nederlanden van wandkaart tot postkaart. F. de Wit / P. van der Aa / Covens en Mortier*. Alphen aan de Rijn: Canaletto, 2006 [inleiding bij de facsimile].
- Leo Belgicus. An illustrated and annotated carto-bibliography*. Alphen aan de Rijn: Canaletto, 2006 [2de herziene editie].
- 'Jean Baptiste de Bouge's laatste kaart'. In: W. Bracke (red.), *Margaritae cartographicae. Studia Lisette Danckaert 75um diem natalem agentii oblata*. Bruxelles: Archives et Bibliothèques de Belgique, 2006: 195-222.
- 2008** 'Vaderlandse geschiedenis in kaart.' *Caert-Thresoor*, 27 (2008), 1: 11-14.
- 'Gedrukte kaarten van Europa vóór Ortelius. Een toevoegsel.' *Belgeo*, 8 (2008), 3/4: 269-285.

Inzendingen voor deze rubriek aan:

Sjoerd de Meer

E-mail: s.demeer@caert-thresoor.nl

Besprekingen

Mapping Greece, 1420-1800: A History, Maps in the Margarita Samourkas Collection / George

Tolias. - (Houten): Hes & De Graaf, 2011.

- Hardcover, 545 p., ill. in kleur. - ISBN

978 90 6194 541 3 (National Hellenic

Research Foundation, Institute for

Neohellenic Research 122).

Prijs: € 199,-.

'Mapping Greece' van George Tolias is een illustratief overzicht van kaarten van het huidige Griekenland die vóór 1800 in (vooral) West-Europa zijn gemaakt. Het bevat vele illustraties op basis van één van de grootste particuliere kaartcollecties van Griekenland, die van Margarita Samourkas, een rijke Griekse weduwe met een grote liefde voor (kaarten van) haar geboorteland.

Tolias analyseert en illustreert het kaartbeeld van Griekenland in de vroegmoderne tijd in relatie tot de plek die het klassieke (voor-Romeinse) Griekenland heeft in filosofie, cultuurgeschiedenis en kartografie. Belangrijk is daarbij, dat lange tijd grote verschillen bestaan tussen wat in klassieke tijd als zodanig wordt betiteld en het gebied dat in zestiende-eeuwse kaarten als 'Griekenland' wordt aangeduid. Hij bespreekt hoe het zwaartepunt van 'Griekse' kartografie verschuift van Venetië, toenmalig kolonisator van de randen van het huidige Griekenland, met Gastaldi als meest aansprekende kartograaf, via de Nederlandse commerciële drukken van Ortelius, Blaeu en Janssonius naar Franse kartografen als D'Anville en Delisle. Tolias onderscheidt scherp tussen de historische kaarten van het klassieke Griekenland en vroegmoderne kaarten die soms wel, soms niet de administratieve indeling van het Ottomaanse Rijk als uitgangspunt nemen. Hij eindigt uiteraard met de klarenstoot van de 18e-eeuwse schrijver en revolutionair politicus Rigas Velestinlis: 'Charta tis Hellados' (wandkaart van Groot-Griekenland), kartografisch pleidooi voor een verlichte neo-Byzantijnse republiek, waarop de Grieken daarom Romioi heten.

Daarmee zitten we bij de kernvraag: wat is Griekenland? Het 'Griekse' territorium varieert tussen de directe omgeving van Athene en de hele zuidelijke Balkan, inclusief de eilanden. Is het mogelijk een historische kartografie te maken van 'Griekenland' nu er vóór 1823 geen staat was die kon pretenderen 'Griekenland' te zijn, zelfs niet in klassieke tijden (zoals de schrijver ook erkent)? De schrijver gaat uitvoerig en erudiet precies op deze vraag in. Hij poogt daarbij ver weg te blijven van nationalistische retoriek of een vooringenomen idee van wat 'Griekenland' is. Alleen: als 'Griekse' kartografie in beeld wordt gebracht, wat doen kaarten van Cyprus daar dan bij? Ontbreekt iedere kaart van Ottomaanse makelij alleen omdat die in de collectie van mevrouw Samourkas ontbreken? Waarom is iedere Griekstalige die meebestuurt in het multireligieuze Ottomaanse Rijk en waar vele grootviziers (ministers-president) van Griekse komaf zijn, een 'collaborateur' van een 'bezetter'? Is het überhaupt mogelijk van 'bezetting' te spreken als een gebied vijfhonderd jaar deel uitmaakt van een groot rijk dat niet op nationale identiteit of etniciteit is

gebaseerd? Waarom wordt Macedonië klakkeloos als deel van 'Griekenland' gezien, ofschoon het huidige Grieks-Macedonië pas sinds 1912 deel is van een Griekse staat? Waarom ontbreekt iedere verwijzing naar de Albaneestalingen die tot begin vorige eeuw in de meerderheid waren in grote delen van het huidige Epirus en zelfs zeer talrijk in de directe omgeving van Athene?

De hiervoor gegeven kritische opmerkingen doen er niets aan af dat we kennis mogen nemen van een goed gedocumenteerd, rijk geïllustreerd en ook qua tekst interessant boek over 'Griekenland in kaart'. Publicatie van een duur uitgevoerd boek over Griekenland in tijden van crisis, zeker daar, ligt immers niet voor de hand. Mooi dat Hes & De Graaf het toch weer voor elkaar heeft gekregen!

John Steegh

Historische Atlas van de Biesbosch: zes eeuwen Biesbosch in 78 kaarten / Wim van Wijk. - Zwolle: WBOOKS 2012. - Geb., 208p.; ill. in kleur. - ISBN 9789040007644. Prijs € 29,50.

Het leven van de freelance journalist Wim van Wijk (1953), is vervlochten met de Biesbosch. Hij is er geboren en getogen en ook een aantal van zijn eerdere publicaties is aan dit unieke natuurgebied gewijd. Hij woont in zijn geboortehuis: een voormalige zalmkeet op de Dordtse oever van de Nieuwe Merwede, de rivier die de grens vormt tussen het Zuid-Hollandse en Brabantse deel van Nationaal Park De Biesbosch.

De titel van zijn boek is enigszins misleidend. Het boek beschrijft, aan de hand van 78 topografische kaarten uit diverse collecties, weliswaar de geschiedenis van wat na de Sint-Elisabethsvloed(en) feitelijk de Biesbosch is gaan heten, maar evenzeer die van de overige gebieden, die deel uitmaakten van de Groote of Zuid-Hollandse Waard.

De atlas bevat na een inleiding acht hoofdstukken. In het eerste wordt beschreven hoe die middeleeuwse waard eruit heeft gezien en hoe situatie werd na de alles vernietigende vloed van 1421, 1422 en 1424. Daarna volgen vijf hoofdstukken die per deelgebied in beeld brengen hoe de ontstane binnenzee opdroogde, is ingepolderd en als vruchtbaar land weer in gebruik is genomen. Het hoofdstuk "De Westrand" handelt over de ontwikkeling van de Hoeksche Waard. "De Noordrand" verhaalt over de eilandengroep langs de Merwede. "De Oostrand" heeft betrekking op de inpoldering van de kant van het Land van Heusden en Altena. In het "Eiland van Dordrecht" wordt verteld hoe het directe achterland van Dordrecht op het water werd heroverd. In "De Zuidrand" worden de inpolderingen belicht van de Brabantse gronden die voorheen tot Holland werden gerekend. Dan volgt het thematische hoofdstuk "Waterstaatkundige kaarten", waarin de problematiek rond de waterhuishouding in het gebied uit de doeken wordt gedaan. Het slothoofdstuk "Overzichtskaarten" vertelt hoe het gebied zich in de laatste vier eeuwen heeft ontwikkeld tot wat het nu is, en nog moet gaan worden. Het boek sluit af met een korte verhandeling van de historicus Roel Pots over de topografische collectie van het Nationaal Archief (collectie 'Hingman') en één van Martijn Storms, conservator bij de Universiteitsbibliotheek van Leiden

over de collectie Bodel Nijenhuis, waar Van Wijk ondermeer gebruik van heeft gemaakt. De atlas heeft geen wetenschappelijke pretentie. Hij is bedoeld voor een breed publiek en de journalistieke aanpak

en toegankelijke schrijfstijl wijzen daar ook op. Dat doet overigens geen afbreuk aan de indruk dat Van Wijk professioneel en grondig tewerk is gegaan en in staat is gebleken betrouwbare en contextuele informatie over de ontwikkeling van de Biesbosch en naaste omgeving bijeen te brengen.

Aan de uiterlijke vormgeving is veel zorg besteed. De (detail)kaarten zijn in heldere kleuren afgedrukt en komen door het gekozen formaat van de atlas - circa 35 x 25 cm. - goed tot hun recht. Bij de teksten is gebruik gemaakt van steunkleuren en een lettertype in verschillende groottes, wat een overzichtelijk, goed ogend resultaat oplevert.

Als handreiking aan de lezer is op de website van Erfgoedcentrum DiEP te Dordrecht een speciale webpagina ingericht, met behulp waarvan niet alleen de kaarten uit het boek in een hoge resolutie tot in kleinste detail kunnen worden bestudeerd, maar ook de kaarten waarnaar in het boek wordt verwezen (zie: www.erfgoedcentrumdiiep.nl/biesbosch).

Jan de Heus

Restauratie Atelier Helmond bv

Restauratie en conservering van papier, leer en perkament

- Boeken, in leer en perkament
- Charters en zegels
- Prenten en tekeningen
- Kaarten en affiches
- Massaconservering
- Inbinden van rapporten en tijdschriften

Ondersteuning bij calamiteiten

- Brand- en waterschade
- Schimmelbestrijding
- Uw rechtstreekse partner voor gammastraling

24 uur bereikbaar op: +31 (0)6 - 53 65 00 07
Tijdens kantooruren: +31 (0)492 - 55 39 90

Uw waardevolle documenten gaan bij ons door vakkundige handen.

Panovenweg 40, 5708 HR Helmond (NL)
Tel. : +31 (0)492 - 55 39 90
Fax : +31 (0)492 - 55 24 42

E-mail: info@restauratie-atelierhelmond.nl
internet: www.restauratie-atelierhelmond.nl

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

- Barber, Peter**, 'Mercator and his 'Atlas of Europe': Self-protection, official obligations and the pursuit of truth.' *IMCoS Journal* 132 (Spring 2013): 13-22.
- Bekker, Geert**, 'De eerste legpuzzel voor een puzzelraam.' *Caert-Thresoor* 31,4 (2012): 132.
- Bodenstein, Wulf**, 'Premier recueil de cartes géographiques anciennes de la Beauce (1594-1790)'. *Supplement au Bulletin de la Société Archéologique d'Eure-et-Loir, Mémoire* 36-1 (2012), blz. 3-48.
- Brink, Lowie**, 'De 'ganz revidierte Druck' van Ferrari's wandkaart van Suriname Een unieke samenwerking van de Nederlandse en Duitse schoolkartografie.' *Caert-Thresoor* 31,4 (2012): 115-122.
- Brink, Lowie**, 'Allans Kaart van Europa uit 1877. Het monster van Frankenstein onder de wandkaarten'. *Geografie* 22 (2013), 3: 22-24
- Broeders, Piet**, 'De Atlas der Nederlandsche Overzeesche Bezittingen in de kaartenverzameling van het Koninklijk Instituut voor de Tropen.' *Caert-Thresoor* 31,4 (2012): 123-129.
- Brommer, Bea**, 'A cartografia neerlandesa sobre o Brasil', in: J. Terto de Amorim (org.), *O Siara na Rota dos Neerlandeses*. Florianópolis: Bookess, 2012, blz. 48-80. ISBN 978-90-819522-0-0 - <http://www.bookess.com/read/14473-o-siara-na-rota-dos-neerlandeses/%20>
- Brommer, Bea**, 'A cartografia neerlandesa sobre o Brasil', blz. 48-80 in: J. Terto de Amorim (org.), *O Siara na Rota dos Neerlandeses*. Florianópolis: Bookess, 2012. ISBN 978-90-819522-0-0 - <http://www.bookess.com/read/14473-o-siara-na-rota-dos-neerlandeses/%20>
- Hagers, Steven**, *De Bilt in kaart gebracht*. De Bilt: HAES producties, 2012 [Jubileumuitgave van de Historische Kring d'Oude School] - ISBN/EAN 978-90-819901-0-3 - NUR 905 - 32 blz. - €24,95.
- Hameleers, Marc**, *Kaarten van Amsterdam 1866-2012*. Bussum: Thoth, 2013 - 384 blz. - ISBN 978 90 6868 621 0 - €9,50
- Hameleers, Marc**, *Kaarten van Amsterdam 1538-1865*. Bussum: Thoth, 2013 - 426 blz. - ISBN 978 90 6868 620 3 - €9,50
- Hoek, Klaas van der, & Sytze van der Veen (red.)**, *Papieren pracht uit de Amsterdamse Gouden Eeuw : geschenken van het Dr. Th.J. Steenbergen Fonds*. Amsterdam: Vossiuspers UvA, 2011 - ISBN 9789056296582. Hierin zeven bijdragen van Jan Werner:
- De Wit aan de wand (pp.172-179),
- Een paskaart ontleed (pp. 180-187),
- Een Theatre in het NOS-Journaal (pp. 188-195),
- Een vroege wereldatlas van Frederick de Wit (pp.196-203),
- Een De Wit-atlas voor de Noord-Europese markt (pp. 204-211),
- Een unieke serie kaarten van Gerard van Schagen (pp. 212-223),
- Joan Blaeu en de steden van Waterland (pp. 224-231).
- Hogenstijn, Clemens, & Arnold Gevers**, 'De kaart van Overijssel van Nicolaas ten Have.' *Mijn Stad Mijn Dorp: Historisch Tijdschrift Overijssel* 3, 5/6 (nov./dec. 2012): 44-47.
- Hoogduin, Willem**, 'Kaarten van Overijssel van Nicolaas ten Have gerestaureerd en geconservéerd.' *Mijn Stad Mijn Dorp: Historisch Tijdschrift Overijssel* 3, 5/6 (nov./dec. 2012): 48-49.
- Irrgang, Frits**, *Officieren zetten Nederland op de kaart*. (Kilacadmon Paper 5). Breda: Koninklijke Militaire Academie, 2012. - 80 blz. ISBN 978-90-8892-050-9.
- Knuijt, Marieke**, 'Nieuwe aanwinst dankzij sociale media', *Mooi Gelderland* 9 (2012), 4, blz. 28 [over de aanschaf van de manuscriptkaart van de Heerlijkheid Doorwerth, ca. 1800].
- Kosian, Menne**, 'Oude geulen. Historische zeekaarten vergelijken.' *Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed* 5 (2013), 1: 31.
- Nonhof, Cor**, 'De meetkundige grondslag van de Kaart van Delfland van 1712 door de gebroeders Kruikius.' *Caert-Thresoor* 31,4 (2012): 107-114.
- Nonhof, Cor**, 'Geo-informatie op Kruikius' kaart van Delfland 1712.' *Geo-Info* 10 (2013), 2: 11-15.
- Peterson, Lesley**, *The Mirror of the Worlde: A Translation by Elizabeth Tanfield Cary*. Montreal etc.: McGill-Queen's University Press, 2012. - ISBN 978-0-7735-4072-9. - Engelse vertaling door Elizabeth Tanfield Cary (1585/86-1639) van Abraham Ortelius, l'Epitome du Théâtre du Monde (zie ook *Caert-Thresoor* 25, 2 (2006): 33-40).
- Schans, René van der**, 'Het Kadaster ruimtelijk in stand gehouden.' *Geo-Info* 10 (2013), 1: 4-9.
- Stewart, Roger**, 'The Dutch Colony of the Cape of Good Hope': A map by L.S. De la Rochette.' *IMCoS Journal* 132 (Spring 2013): 30-35.
- Stichting Schrijverscollectief Westland**, *Delfland toen en nu*. Naaldwijk: Historisch Archief Westland, 2012 [facsimile van Kruikius' kaart van Delfland, 1712] - €135,-
- Sutton, Elizabeth A.**, 'Mapping Meaning: Ethnography and Allegory in Netherlandish Cartography 1570-1655.' *Itinerario: International Journal on the History of European Expansion and Global Interaction* 33 (2009), 3: 12-41.
- Sutton, Elizabeth A.**, 'To Inform and Delight: The Commodification of Travel Images in Amsterdam.' *Mediaevalia* 32 (2011): 323-354.
- Sutton, Elizabeth A.**, *Early modern Dutch prints of Africa*. Farnham/Burlington: Ashgate, 2012 [Transculturalisms, 1400-1700] - ISBN 978-1-40943970-7 - 296 blz. - 6 kl & 47 z-w. ill. - £60.00.
- Werner, Jan**, 'Amsterdamse haven: een bijzonder perspectief.' [Atlas der Nederlanden (4)] *Geografie* 22-2 (2013): 32-33.

Inhoud historisch-kartografische tijdschriften

Cartographica Helvetica 47 (2013)

- Azara, Francesca, 'Die Neu-Spanien-Karten von Alexander von Humboldt und Zebulon Montgomery Pike' (blz. 3-10).
- Demhardt, Imre Josef, 'Die Pionierkarten des Colorado River in Schummerungsmanier von Friedrich Wilhelm von Egloffstein' (blz. 13-26).
- Korenjak, Martin, 'Inclitae Bernatum urbis delineatio chorographica - der Text zu Thomas Schoepfs Karte des Bernischen Staatsgebiets (1578)' (blz. 27-36).
- Meurer, Peter H., 'Eine ungedruckte Tabula moderna Tartariae zum Strassburger Ptolemäus 1525' (blz. 37-49).

e-Perimtron 7,4 (2012)

- Tsioukas, Vassilis, Alexandra Koussoulakou, Maria Pazarli, Nopi Ploutoglou, Miltiadis Daniil, and Ioanna Stergiopoulou, 'Scanning or digitizing in libraries? A test on the efficiency of dedicated book-scanning devices in digitizing bound atlases and maps' (blz. 163-169).
- Fleet, Christopher, and Petr Pridal, 'Opening historical maps for community mashups - a case study of the NLS Historical Maps API' (blz. 170-181).
- Novotná, Eva, 'TEMAP: a new project of the Czech Republic for accessing map collections (2011-2015)' (blz. 182-194).

Bitelli, Gabriele, and Giorgia Gatta, 'Georeferencing of an XVIII century technical map of Bologna (Italy)' (blz. 195-204).
 Piccardi, Marco, and Fortunato Lepore, 'Looking for a coastal profile: Elba Island as a model for historical iconographic interpretation' (blz. 205-219).

Imago Mundi 65,1 (2013)

Van Duzer, Chet, 'Benedetto's Cotrugli's Lost Mappamundi Found - Three Times' (blz. 1-14).
 Lehmann, Martin, 'Amerigo Vespucci and His Alleged Awareness of America as a Separate Land Mass' (blz. 15-24).
 Collins, Edward, 'Francisco Faleiro and Scientific Methodology at the Casa de la Contratación in the Sixteenth Century' (blz. 25-36).
 Batchelor, Robert, 'The Selden Map Rediscovered: A Chinese Map of East Asian Shipping Routes, c. 1619' (blz. 37-63).
 Blond, Stéphane J.L., 'The Trudaine Atlas: Government Road Mapping in Eighteenth-Century France' (blz. 64-79).
 Arad, Pnina, 'An Unpublished Map of the Holy Land: Venice, Biblioteca Marciana, MS Lat. X 116 (=3783)' (blz. 80-86).
 Andrews, J.H., 'A Saxton Miscellany' (blz. 87-96).
 Davies, Stephen, 'The Construction of the Selden Map: Some Conjectures' (blz. 97-105).
 Martin, Michael, 'Bi'ānki's Ghost Dance Maps: Thanatoptic Cartography and the Native American Spirit World' (blz. 106-114).

IMCoS Journal 132 (Spring 2013)

Barber, Peter, 'Mercator and his 'Atlas of Europe': Self-protection, official obligations and the pursuit of truth' (blz. 13-22).
 Smith, Richard, 'High in the Andes II: Further adventures of the French Academy expedition to Peru' (blz. 25-28).
 Stewart, Roger, 'The Dutch Colony of the Cape of Good Hope': A map by L.S. De la Rochette' (blz. 30-35).

In- en verkoop: **antiquarische boeken**

prenten

decoratieve grafiek

Brede sortering:

- Geïllustreerde drukken 15-19e eeuw
- Topografie
- Aflassen
- Reisboeken
- Oude kunstgrafiek
- Natuurlijke historie

**Antiquariaat
Plantijn**

Ginnekenmarkt 5 - 4835 JC Breda

Telefoon: 076 560 44 00

Mobiel: 06 532 994 10

E-mail: dieter.d@planet.nl

www.plantijnmaps.com

**ANTIQUARIAT
Norbert
Haas**

**-ANTIQUE MAPS
AND PRINTS -**

An den Kastanien 31
 47551 Bedburg-Hau (Germany)
 Phone: +49 (0)2821 7115 991
 Fax: +49 (0)2821 7115 993
 E-mail: antiquariat-haas@online.de

www.antiquariat-norbert-haas.de

BK BUBB KUYPER

VEILING BOEKEN
 MANUSCRIPTEN
 EN GRAFIEK

met o.a.
 Nederlandse en
 buitenlandse
 kartografie,
 topografie en
 geschiedenis

**28-31 mei
2013**

**Kijkdagen
23-26 mei**

Inbreng voor
 deze veiling
 mogelijk op
 maandag t/m
 vrijdag van
 9.00-17.00 uur

Kenaupark 30
 2011 MT Haarlem
 tel. 023 5323986
 fax 023 5323893
 e-mail info@bubbkuyper.com
 catalogus online te raadplegen op
www.bubbkuyper.com

Koop en Verkoop
uw oude landkaarten via
www.swaen.com

Internet veilingen
maart, mei, september en november

www.swaen.com

telefoon +31
(0)634268714
paulus@swaen.com

Dat Narrenschip

Grote collectie landkaarten
en topografische prenten- en boeken

Specialisatie:

IN- EN VERKOOP:

- landkaarten van de Nederlanden:
17 en 7 provinciën;
- landkaarten en prenten van Graafschap Holland;
 - Zeeland;
 - Utrecht;
 - overige provincies Nederland.

Antiquariaat

Dat Narrenschip

Turfkaai 11 (bij de bushalte!)
4331 JV Middelburg
telefoon
0118 674141
mobiel
06 28146967
e-mail
mail@datnarrenschip.nl

Openingstijden:
donderdag
10.00 - 21.00 uur
vrijdag
10.00 - 18.00 uur
zaterdag
10.00 - 17.00 uur

Ook gevestigd te Amsterdam
Singel 315
1012 WJ Amsterdam
Geopend: zaterdag
10.30 - 17.30 uur

www.datnarrenschip.nl

Voor een compleet traject

PICTURAE

www.picturae.nl

erfgoed en cultuur inspirerend toegankelijk